

BESZÉDSZOKÁSOK, BESZÉLÉS-STRATÉGIÁK

Az alábbi fejezetben a magyar etnológiai irodalomban ismétlődő kommunikációs gyakorlatokat csoportosítjuk. Bemutatásukban a beszélés néprajza terminológiája mellett a *szokás~szokáselem, funkció~funkcióelem, stratégia* és *szöveg- és beszédműfaj* fogalmakat használjuk. A szokás és a rítus ismételt cselekvés-, esetünkben beszédforma. A szokáselem a beszélési szokásnak a legkisebb, önálló tartalommal és funkcióval rendelkező része.²⁹ A funkcióelem a szokás egy elemének a szokás egészében betöltött szerepét, jelentését, szándékát nevezi meg (Ujváry 1963: 146–147). A szokások egy egyénre vagy csoportra jellemző csoportja a *habitus*. Az egy szándék megvalósítása, egy cél elérése érdekében aktivizált (cselekvés-, viselkedés- és) beszédformákat a stratégia terminussal nevezük meg. A szöveg- és beszédműfaj – a korábbi meghatározás szerint – a beszélés megformálásának, szövegbe öntésének normatív szabályait előíró minta. A minta mind a tartalom nyelvi megformálását, mind a kommunikációban való érvényesítését előírja.

Szövegmondás a rítusokban, a jeles napi szokásokban

Tematika: a szerepjátszás és az alakoskodás alkalmi és típusai; helyzetekbe és szerepekbe ágyazott beszédszokások; a jeles napi beszélés tartalmi motívuma, funkciói; mindennapi beszédaktusok a rítusokban és a jeles napi szokásokban.

Terminológia: elsődleges és másodlagos beszédműfajok, rituális inverzió.

A szokáskutatás részletesen és gazdagon adatolta azokat a kalendáris és átmeneti rítusokat, amelyekben szerepjátszásra és alakoskodásra kerül sor. Ezek az alkalmak olyan beszédhelyzetek, amikor egy helyi (család, szomszédság, település) vagy alkalmi (násznap) közösség tagjai bizonyos szerepeket alakítanak. A „dramatikus népszokások, népi színjátékok” rendszerében Ujváry Zoltán a temetésparódiákat, az ítélkező, a történelmi témát és a társadalmi konfliktust megjelenítő játékokat, a zsánermaszkos jeleneteket, foglalkozást utánzó és az állatmaszkos játékokat különítette el. Közöttük vannak vonulós szabadtéri, zárttéri és házaló-köszöntő játékok (Ujváry 1990).

A temetésparódia (halottas játék) gyakorlásának alkalmi a farsang, a lakodalom; szereplői a pap, a kántor, a sirató, az elhunyt hozzátartozói. A szövegtörzset beszédaktusai 1. a bejelentés, az engedélykérés a játékra, 2. a halottbúcsúztató és a prédikáció, 3. a halottsiratás. A játék paródia formájában a temetés szövegtörzseinek (predikáció, ima,

²⁹ A szokáselem meghatározása Ujváry Zoltántól származik és általánosan használt a magyar etnológiai irodalomban (Ujváry 1963: 146–147).

búcsúztató, siratás) alapvető tartalmi-formai-nyelvi sajátosságait reprodukálja, tréfás-játékos hangulatban. A játékba a jelenlévők is beavatkoznak, kérdéseikkel, bekiáltásaikkal hozzájárulnak a beszédesemény alakulásához (Ujváry 1978, 1990: 281–287). Az ítélező játékok (rabhordás, kakasütés) farsangi időben, lakodalomban, év-, tavaszkezdő szertartásban kerülnek előadásra; szereplői a katona, a bíró, a hóhér. A beszédesemény kiemelkedő aktusa a bíró és a védőügyvéd párbeszéde (Ujváry 1990: 287–290, Pozsony 1998: 86–156). A társadalmi-történelmi helyzetet idéző játékokban a király, a török, a betyár, a pandúr, a pásztor, a csósz, a zsánerjátékokban pedig a doktor, a pap, a cigány(vajda), a zsidó, a koldus, az ördög, a juhász és a pásztor, a vőlegény és a menyasszony szerepét jelenítik meg. Utcai vonulásokon (farsang), zárthelyi játékokban (lakodalom, fonó) egyaránt feltűnnek. Szerepük általában kimerül az alakításban; ritkán, egy-egy népi játék jelenetében szólalnak meg. (Ujváry 1990: 290–308).

Az alakoskodó dramatikus játékok mellé sorakoztathatjuk fel azokat a kalendáris szokásokat, amelyek egy-egy jeles nap – sokszor – vallásos alaphelyzetét idézik fel. Magyarózdton újévben egy felnőtt férfi az aranycsitkót alakítva látogatta meg a kisgyerekes házakat. Vízkereszt napján került előadásra a háromkirályok és Heródes játéka. Balázs napján a házaló gyerekek egyike Balázs püspök szerepét alakította. Február 19-én a fürdőző Zsuzsanna elmarasztalására került sor. Március 12-én Szent Gergely vitézei látogatták meg a családokat. Pünkösdben választották meg és hordozták körbe a pünkösdi királyt és királynőt. A disznótorban maszkot viselő szegény vándorok kopogtak be a házba, kértek adományt. Miklós napján Láncos Miklós, a püspök, a ministráns és az ördög látogatta meg a gyermekeket. A karácsonyi ünnepkör különböző betlehemes játékok (szállás-keresés, Heródes-, pásztorjáték), a szentcsalád-járás előadásának alkalma volt. Szilveszter éjszakáján az állattartók hajtották fel a gulyát.³⁰

A húsvét másodnapján látogatóba érkező fiúk kertészlegényként mutatkoznak be, s engedélyt kérnek a virágszálak meglocsolására. Szerepet alakít az a vőfély is, aki az étellek felhordásakor azt részletezi, hogyan járta be Erdélyországot káposztát keresve, hogyan ölte le az asztalra kerülő majorságot, a káposztába főzött disznót. A bekötözött kezű szakácsnő versben panasolja el a konyhán elszenvedett sérülését, hogy kásapénzt gyűjtson a násznéptől. A felismerhető történelmi-társadalmi szerepek mellett több alkalommal vándorok kéreznének be a meglátogatott házba. A regösök hosszú útról érkeznek, Szent István szolgálói, éhesen és fáradtan kérnek szállást és elemózsiát. A menyasszonyos házhoz érkező kérők szintén elcsigázott vándorok, esetleg vadászok, akik bebocsátást kérnek.

A hagyományt gyakorló környezetben élő személy élete során különböző szerepekhez tartozó gesztusokat és beszédműfajokat gyakorolt be. Gyerekként locsoló kertészlegény, legényként a menyasszonyt búcsúztató vőfély, felnőttként a szőlőt őrző csósz a szüreti ballon, felnőtt és idősebb korban Mikulás.

³⁰ Az áttekintés alapja: Tátrai Zs. 1990.

Ujváry Zoltán figyelmeztetett arra, hogy a szokásokban történő „szerepjátszás” nem mindig jelenti kötött szövegek reprodukálást. Miközben a hagyományt ismerő szereplő bizonyos szövegeket reprodukál, ugyanakkor a jelenlévőkhöz, a helyzethez, a beszédeseményhez igazítja azokat (Ujváry 1990: 276). A szövegek eredetének, formájának és funkciójának változatosságára Dömötör Tekla is kitért. A szertartásokban elhangzó „költői szövegek” között vannak „versesek és prózaiak, énekeltek vagy elmondottak, epikusak, lírai jellegűek, himnikusak, párbeszédesek, drámaiak stb.” A változatosság további formái: „sem eredet szempontjából, sem formai vagy tartalmi szempontból nem egységesek. [...] A népszokáshoz kapcsolódva azt magyarázzák, vagy pedig maguk is szerves részei a rítusnak. Ha a népszokások változnak, változnak maguk a szövegek is, a szokás megszűntével pedig vagy eltűnnek, vagy funkciót változtatnak, pl. a lakodalmi énekből szerelmi ének lesz, a varázsszóból gyermekjáték, a párbeszédese szöveg pedig elszakadva a szokástól mint önálló színjáték léphet új fejlődési szakaszba” (Dömötör 1983a: 45).

A szertartásban elhangzó szövegmondás változatos funkciókat tölt be. Változatos formában, gyakran tartalmaz olyan megszólítást, amely az alkalmi közösséget a beszélőnek vagy a megszólítottak az aktuális helyzetben betöltött szerepére emlékezteti. Ezt a fatikus funkciót találjuk meg a vőfélyversben (*kedves vendégsereg; kedves após, anyós*), a sírfeliratban (*Halandó, ha itt jársz e néma sír között*). Szolgálhatja a kapcsolatfelvételt (vőfélyvers: *Jó napot kívának, kedves násznagy úr*) és a kapcsolat lezárását (halottbúcsúztató: *Búcsúzom tőletek, kedves Após, Anyós*). A szerep alakításkor szükséges a bemutatkozás (locsolóvers: *Én kis kertészlegény vagyok, / Virágokat locsolgatok; vőfélyvers: Vőlegényiünknek vagyunk a követe*). A versek sokszor valamilyen cselekvés elvégzésére ösztönzik a jelenlévőket (konatív funkció) (menyasszonybúcsúztató: *Vajdahegedűnek némuljon zengése; Ki-ki foglalja el asztalánál helyét*). Szintén gyakori a helyzethez adekvát érzés átélésére való biztatás (halottbúcsúztató: *Azért vigasztalódjatok; karácsonyi köszöntő: Örvendjen szívetek az Úr Jézus felett*). Jókívánságot fogalmaz meg a vőfélyvers (*Legyen élted mint a virágos fa, / Remény s öröm virágozzék rajta*), kívánsággal zárul a sírfelirat (*Nyugodjék békességben az / Úr Jézus szent nevében*). Sok esetben a felszólalás adománykéréssel zárul (piros tojást kér a locsoló gyermek, pénzt a karácsonyi rigmusmondó, bort és kolbászt a kántáló). Kérését sokszor tréfás fenyegetéssel, kívánsággal erősíti meg (*Ellopom a leánykát; Tudom, disznót jót öltetek, / Kolbászt, májost töltöttetek, / S ha engem nem részesítettetek, / Több karácsonyt ne érjete*). A locsolóvers a keresztrefeszítés, a kántálóéneke a megváltó megszületésének történetét, a halottbúcsúztató az elhunyt életét mondja el. Szintén gyakori a szokás eredetének és előkészítésének tréfás bemutatása (a házasság, a bor eredete, a kakas eredendő bűne). A rítusokban történő megszólalásra általában jellemző a tiszteletteljes, a mindennapitól eltérő megszólítás (*Tisztelt gazduram, Tisztelt vendégsereg, Kedves édesanyám, Drága édesanyánk, drága édesapánk*).

A jeles napi kommunikáció átszervezi a kommunikációs hálózatot. Ilyenkor ritka, rendhagyó, egyedi találkozásokra, együttlétekre és beszédaktusokra kerül sor (pl. emlékvors bejegyzés, eskütétel, fogadalom). Emellett a jelesnapokon is érvényben maradnak a

mindennapi kommunikáció rutinjai, elsődleges beszédműfajai (imádkozás, a környezetben élők meglátogatása, köszöntése).

A bizonyos szerepek alakítása a nemek, az életkorok és a státusok rendjéhez kötődött. Újévben az első látogatónak férfinak kell lennie. A Mura vidékén a május 4-én tűzoltók védőszentje, Flórián napján a tüzet kötelező módon férfi gyújtotta meg (Tátrai Zs. 1990: 174). A jeles napi kommunikációs gyakorlatnak egy további sajátosságát szeretnénk kiemelni. Éspedig azt, hogy olykor rituális inverzióra³¹ kerül sor: nő nevében férfi, férfi nevében nő szólal meg.

Az 1960-as években írott egyik tanulmányában Vjacseszlav V. Ivanov azt a megfigyelését teszi szóvá, hogy a szemiotika figyelme az egyes jelek vizsgálatáról átirányult „az egész”, a jelek rendszerének vizsgálatára. A kettős szimbolikus osztályozásról írott tanulmányában a szimbolikus klasszifikáció bináris rendszereit példázza, afrikai és ázsiai nyelvek alapján. Itt sorakoztat fel példákat a *rituális inverzió* eljárására. A terminus azt a gyakorlatot nevezi meg, amikor egy kultúrában egyértelmű, normatív jelentést egy bizonyos kontextusban szándékosan és következetesen az ellentétébe fordítanak át. Míg a valóságban a jelentéshordozók egyenértékűek, ekvivalensek, közöttük nincs aszimmetria, a hozzájuk kapcsolt jelentések oppozíciója a kultúrában születik meg (Ivanov 1984: 55–58).

A lakodalomban a nyilvánosság előtti beszéd a vőfély, esetleg a gazda tisztségébe tartozik. Az erdélyi írott nyelvben a *vő* szó 1568-tól fordul először *vey*, *vej*, *veö*, *vö* hangalakban, a *vőfély* szó pedig 1570-től (rendre *veofely*, *vöfelli*, *veö feli*, *vőfély*), a *vőlegény* 1582-től (*veö legén*, *vőlegény*) (Szt 2014). A néprajzi irodalom sokoldalú lakodalmi tisztségviselőként határozza meg, szervez, szertartást vezet, kíséri a fiatal párt, biztosítja a lakodalmi szövegmondást és kommunikációt. Státusjeleket visel (bot, virágdísz), szerepköre érintkezik a násznagy tisztségével. Ténykedéséért különböző elismerésben részesülhet (hírnév, anyagi juttatás) (Györgyi 1982). A *Magyar Néprajzi Lexikon* szócikke szerint a vőfély a versmondó-szórakoztató funkciója alapján „a középkori *mulattatók*, a 16–18. sz[ázad]i *énekes szolgák*, *szolgadiákok* újkori megfelelője” (Katona 1982d).

Vőfélyt mind a menyasszony, mind a vőlegény választott. A vőlegény vőfélye a nagy-, a menyasszonyé pedig a kisvőfély. A vőfélyek sok teendőinek egyike a menyasszony és a vőlegény elbúcsúztatása.³² A vajdasági Gomboson két-két vőfélyt választottak, az idősebb volt az öregvőfély, a fiatalabb a kisvőfély. Az 1930-as években a búcsúztatás a templomi esküvő előtt, a menyasszony házánál elfogyasztott ebéd után került sorra, a vőlegény házához való elindulás előtt, a teljes násznép jelenlétében. Az öregvőfély megfogta a menyasszony kezét, s így, kéz a kézben álltak az egyes hozzátartozók előtt, akiktől a menyasszony búcsúzott. A verset a vőfély mondta. A vőfély a verseket memorizálta, s mint jó

³¹ A szertartásos inverzió, a mindennapokban érvényesített értékek szertartásos felcserélése a kettős szimbolikus osztályozások ismert eljárása (Ivanov 1984: 58).

³² Az eljárás nem általános. Csíkszentdomokoson mind a menyasszony, mind a vőlegény maga búcsúzik (Balázs L. 1994: 104–109). Magyarán a menyasszonyt leánybarátnője, a vőlegényt legénybarátja búcsúztatja (Zsigmond–Palkó 1996: 152). Kalotaszeg falvaiban az első világháborúig a menyasszony maga búcsúzott (Vasas–Salamon 1986: 215).

versmondót, sokszor meghívták a lakodalomba (Jung 1978: 96–98, 107). Magyarózdton a vőlegény vőfélye búcsúztatta el a menyasszonyt (Horváth I. 1971: 133).

A farsangi vénlánycsúfolóban a vénlányt fiú alakította. A disznótori maskarás játékok szereplői a menyasszony és a vőlegény. A menyasszonyt legény, a vőlegényt pedig leány alakította (Tátrai Zs. 1990: 213). December 13-án Luca látogatta meg a házakat. A Csalólöközben a szerepet kötelező módon férfi játszhatta el (Tátrai Zs. 1990: 227).

1. A kecske asszonyokkal „beszélget” (Szabéd, 1992, Jakab Tibor felvétele; Barabás 2009: 7. sz.)

2. Alkudozás a kecskével (Teremújfalu, 1990, Haragos Zoltán felvétele; Barabás 2009: 15. sz.)

A nyilvánosságra hozás stratégiai és funkciói

Tematika: a társadalmi nyilvánosság tekintélye; a nyilvánosságra hozás stratégiái.

Terminológia: szólás, megszólítás, kikiáltás, kihirdetés, elmondás, felfogadás.

Szólás • 1. (ígérettevés) A nyilvánosság előtt kimondott szó erején alapuló lakodalmi szokáselemet Tárkány Szücs Ernő mutatta be, Kalotaszegről, a következőképpen. „A társadalmi hozzájárulás legfontosabb formáját, alkalmát Erdélyben szólásnak nevezték. Körösfőn a vacsora befejeztével a násznagyok egyike kérte a résztvevőket, hogy szóljanak, ajánljanak fel valamit a fiatalok részére. Ekkor ki-ki, hagyományos sorrend szerint állt, és ünnepélyesen elmondta, hogy mit ajándékozik, ad át vagy ígér a vőlegénynek vagy a menyasszonynak. Először a menyasszony részéről az apa, az anya, a testvérei kor szerinti rendben, azután a közelebbi rokonai, ismerősei szóltak, majd ugyanúgy a vőlegény részéről. Házat, földet, jószágot, ruhaneműt, pénzt stb. ajánlottak fel ekkor, amit a násznagyok szorgalmasan feljegyeztek, mert a szólt javakat általában közszerzeménynek tekintették ugyan, de ha elváltak, vagy megosztották a vagyont, kinek-kinek joga volt a neki »szólt« értéket kivenni a közösből.” (Tárkány Szücs 1981: 389.) Az ifjú pár megajándékozása általánosan ismert; a *szólás* megnevezés azonban nem. Kalotaszeg egyes falvaiban az 1980-as években is használták. Régen a szülők „fődet szóltak”, a nagyszülők állatokat, a többi meghívott pénzt. Aki a család nevében nyilatkozott, azt *szólónak* nevezik (Vasas-Salamon 1986: 222).

2. (közbenjárás) *Szólni* valakinek, *szólni* valaki érdekében a korrupció verbális formája, olyan informális beszéd, amely valaki társadalmi státusába, pozíciójába avatkozik be. A megszólaló egy befolyásos és egy kényszerhelyzetben lévő személy között közvetít. Alapja a személyes ismeretség.

Megszólítás • A *megszólítás* felkérő, segítségkérő beszédaktus. Közösségi események (lakodalom, temetés) keretében a család egyik tagja egy feladat ellátására kér fel egy, a családdhoz nem szorosan kapcsolódó ismerős személyt. Például: a menyasszony nézőbe érkező asszonyos és gyermekek, a temetésen résztvettek kaláccsal, itallal való kínálása, a torba való meghívás. (Aranyosszéken: Keszeg 2004a II.: 187.)

Kikiáltás • 1. (Menyasszonyi pénz kikiáltása) A lakodalom strukturális eleme az ajándékok, a menyasszonyi pénz begyűjtése. Vőfélyekből, a gazdából álló csoport végzi, körbejárják az asztalokat, minden család mellett megállnak, átveszik az ajándékot, *kikiáltják*, és ugyanakkor füzetbe jegyzik. „– Köszönjük, adjon az isten ezer annyit” – teszik hozzá. (Horváth I. 1971: 133.) Barcaság falvaiban „a hozott ajándékokat rendszerint *kikiáltják*; a kikiáltást a lakodalmas nép érdeklődéssel figyeli, felírják, hogy ki mit, mennyit adott” (Seres 1984: 427).³³

³³ A szokás neve Kalotaszegen a *mondás*.

3. A menyasszonyi pénz kikiáltása, itallal való honorálása
(Detrehemtelep, 2004, Keszeg Vilmos felvétele)

2. A vásári kikiáltás rövid, rögtönzött szöveg. Ismert volt a középkori városi kultúrában is. Megfelelője a francia *cri*, az angol *cry* vagy *street cry*, a német *Ruf*, az olasz *crido* (Voigt 1979). Recitálva adják elő, ezért az árusdal kategóriájába is sorolják. „Igénytelen, költőiséget nélkülöző versek, amelyeknél a tréfás hangulat és a jó ritmus figyelemfelkeltésként fontos.” Célja valamilyen portékára, annak minőségére felhívni a figyelmet. Szemantikai szerkezete: figyelemfelhívás, bemutatkozás, árudicséret (Szemerkenyi 1982).

3. Az Erdélyi Mezőség egyik falujában ismert volt a garabonciás hiedelme. A garabonciás a sárkánynak nevezett vihardémon vezetője, kóborló diák. Ismertető jele a foggal való születés. Garabonciássá válását úgy lehetett megakadályozni, hogy születése után *kikiáltották*, hogy foga van (Keszeg 1999a: 199).

4. Kalotaszeg falvaiban októberben kezdődött a kukoricafosztó kaláka. *Faluhántás*-nak nevezték azt a munkára ösztönző, versengő játékot, amikor egy cső lehántását befejező személy kikiáltotta a faluszéli család nevét, a következő cső befejezésekor a következő családot. Rendre minden család neve sorra került, azaz minden család tiszteletére egy-egy cső kukoricát hántottak (Vasas–Salamon 1986: 158).

Kihirdetés • A lakodalmi szertartás, a jegyesség időszakának része, templomi beszédaktus. A fiatalok egybekelési szándékukat közlik a lelkésszel, aki három egymás utáni vasárnapi istentiszteleten a gyülekezet tudomására hozza. A kihirdetésen a fiatal pár is jelen van. A lelkész megnevezi a fiatalok szüleit is, s a gyülekezet híveit arra szólítja fel, hogy amennyiben a házasságkötésnek valamilyen akadályát látják, tegyék szóvá (Tárkány Szücs 1981: 342).

Elmondás • 1. (titok feltárása) Egy meghagyott titok elmondása, kimondása, feltárása a szerencse elpártolását vonja maga után.

Mentek a malomba. Itt ahogy mentek Bánd felé, hogy is mondjam, itt Gerebenestő az a firma³⁴ ahogy vót, hogy kiállatt egy fehér ember, azt mondja, ahogy mentek a szerencsére, s akko nyugottak egy fehér zsebkendőt neki, s akko azt mondja, hogy ne mondják meg, hogy hogy mondjam, na, hogy kive találkoztak, akko megáldotta, hogy szaporítsa meg a lisztjét, hogy aztán vót a lisztje, ameddig nem mondatta meg, addig nem is apadt el a lisztje. Így magyarázta, hogy mentek, s aztán ketten vótak, nem mondták meg, addig nekik vót lisztjek annak a két embernek. Má ez nem nagyapám vót, hanem a másikat mondta. [– S meddig volt lisztjük?] – Azt mondja, ameddig megmondták a szót, hogy hogy jártak. Addig vót lisztjük. Ha nem mondták vóna meg, lehet, hogy lett vóna több ideig. Így, azt mondja, miko megmondták, aztán elfogyatt a liszt. [– A fehér ember más szerencsét is hozott az embernek?] – Aztán má ahogy találkozott velle. Ugyé aztat mondatt neki, amire ment, na. Csak hogy ne mondják meg senkinek, me aztán szerencsések lesznek. Ha malamba ment, lisztte áldotta meg, ha vásárba ment, pénzze. S amive járt. (Szántó Ferencné Erzsébet, 1930, Mezőbodon, közli Keszeg 1999a: 339.)

2. (árulkodás) A gyermeknyelvben a „megmond” jelentése „elárul”: „Megmondalak anyádnak, / Eltörted a fatálat”, „Meg leszél mondva, / Ki leszél dobva”.

Felfogadás (eskü) • Az alkohol rabjává vált férfiak ortodox pap jelenlétében fogadalmat tesznek, hogy bizonyos ideig nem fogyasztanak italt. *Leesküsznek, hogy nem isznak. [...] Inkább ezek a székely cigányak. [...] Nagy pénzeket fizetnek, hogy csinál misét nekik. S leesketi. S aztán jöttek ide, s kínáltam. Le vagyok esküve.* (Gólya Mihály, 1917, Gólya Rozália, 1920, Gernyeszeg, közli Keszeg 1999a: 251.)³⁵

Szociális–mágikus–vallásos alapú kommunikációs aktusok

Tematika: szociális–mágikus–vallásos alapú performatívumok: a kitagadás, a kiátkozás, a káromkodás, a szitkozódás, az áldás, a jókívánság és a köszöntés, a ráolvasás, az ima, a fohász, a hálaadás, a gyermekijesztés; szövegmondás és rögtönzés; a beszédhelyzet sajátosságai; a beszédaktus funkciója.

Terminológia: véreskü, földeskü, fejre letett eskü, családtagra, tűzre, vízre, állatra tett eskü; áld, átkoz; invokáció, benedikció, konfesszió, penitencia; fiktív gyermekijesztő lények.

A népi jogi szokásrendszer számon tartja a **kitagadást / kirekesztést / kisémmizést**. Az eljárás az utódoknak az örökségből való kizárását jelentette, szülői kezdeményezésre, a gyermeki tiszteletlenség, a szülők elleni agresszió, a felelőtlen vagy akár bűnöző, a család hírnevét veszélyeztető életvitel esetén. Amikor a A kitagadást külön erre a célra készült okirat vagy a végrendelet hitelesítette. (Tárkány Szücs 1981: 717–718.) Az eljárásnak verbális változata is ismert.

³⁴ firma = itt: farm (rom.)

³⁵ További erdélyi adatok lelőhelye: Czégényi s.a.r. 2014: 62–63. Az eljárást *felfogadás*nak is nevezik.

Szintén **kitagadásnak** nevezték az olyan illokúciós beszédaktust, performatívumot, amely radikálisan átrendezi két személy, valamint az őket integráló csoportok viszonyát, a kitagadott személy státusát. A kitagadás alkalmi tanúk előtt elhangzó, családtag ellen irányuló fogadalom. Általában szülő vagy nagyszülő tagadja ki gyermekét vagy unokáját. Oka egy korábban sorra került egyszeri esemény, vagy egy ismétlődő vagy állandósult viselkedésforma. A kitagadás szemantikai motívuma a kapcsolat megszakítása, az örökségből való kizárás, a köszönőviszony megszüntetése. A kitagadás általában face-to-face helyzetben történik, s ilyenkor egy beszédesemény egyik, záró aktusa. A kitagadott személy azonban akár hiányozhat is a beszédhelyzetből. Az alkalmi tanúk részben kommunikálják, részben pedig emlékezetben tartják az elhangzottakat. Az ő jelenlétük garantálja a kijelentés megmásíthatatlanságát. A kitagadó személy a továbbiakban megmásíthatja a kijelentését.

A kitagadáshoz hasonló a **kiátkozás**. Szintén illokúciós beszédaktus. Míg azonban a kitagadás kizárólagosan szociális dimenzióban valósul meg, érvényességét nyilvános, emlékezetes volta garantálja, a kiátkozás a mágia segítségével személytelen varázserőt vagy valamilyen transzcendens lény erejét aktivizálja, azaz mágikus–mitikus–vallásos kontextusba integrálódik.³⁶ A kiátkozás szakrális kommunikáció, amely a beszédaktus révén a transzcendens erőt egy személy ellen aktivizálja (Lovász 2002). Ezért történhet mind a nyilvánosságtól távol, mind a nyilvánosság előtt. Az utóbbi esetben a hatását a látványossága fokozza. Intézményesített formája az erdélyi gyakorlatban az ortodox egyház által biztosított *afurisenie* templomi szertartás.

A **káromkodás** az agresszív nyelvi viselkedés egyik formája. Hirtelen felindultság váltja ki, egy helyzetre, személyre vagy környezeti tárgyra irányul. Ha személyre, akkor az egyént és a nemzetséget gyalázza. Nyelvében durva, trágár, formájában a szóláshoz és az indulatszóhoz hasonló. Gyakran érintkezik az átokkal. Tartalma általában vallásos fogalmakkal áll összefüggésben. Gyakori isten nevének, a szentháromság, Jézus, Szűz Mária, szentek, a lélek, az angyalok, a szentségek káromlása. Az isteni teremtés helyett jellemző az *ördög teremtette / adta, kutya teremtette*, a fajtalan párzás tartalmi motívum alkalmazása. A káromkodás lehet akár sztereotip szövegformula ismétlése, akár improvizáció.

Vallásgyalázó volta miatt a világi törvényhozás a 16. századtól folyamatosan és határozottan fellépett a káromkodás ellen (Czigány 1992: 3–16). Nyelvi forma és funkció szerint a káromkodások a következő csoportba sorolhatók: 1. Adta-teremtettetés (*ördögadta, ebadta*), 2. lelkeződés (*beste lélek*), 3. Miveltetés (*b...szom a lelkét*), 4. Káromkodás (*ördög bújjon belé*), 5. Gyalázkodás (*k...va anyja*), 6. Eufemisztikus kifejezés (mocskos) (Galgóczi 1988).

³⁶ A kitagadás és a kiátkozás közötti másik különbség az, hogy az egyik visszafordítható, a másik viszont végleges (Tárkány Szücs 1981: 789). Az *átok* szó jelentésével kapcsolatban idézzük Pais Dezső nyelvész alábbi megállapítását: a jelentésmegoszlás következtében az *átkoz* jelentése 'a rossz szellemnek ajánl', 'rosszat kíván', az azonos szócsaládba tartozó *áld* jelentése pedig 'rossz szellemnek ajánl', 'rosszat kíván' (Pais 1975b: 38).

A szitkozódás szintén a nyelvi agresszió beszédműfaja, amely azonban elveszítette mágikus funkcióját, a mindennapi beszéd szövegformulája lett (Pócs 1988: 635).

A *Magyar Néprajzi Lexikon* nem tartja számon a fogadalom beszédaktusát. Az **eskü** különböző formáit viszont részletezi (véreskü, földeskü, fejre letett eskü, családtagra, tűzre, vízre, állatra tett eskü) (Tárkány Szücs 1977). A szócikk alapja Kovács Ferenc könyve, ahol ez olvasható: „Az elemek, állatok kultikus tiszteletét tükrözik a különféle *eskü*-k, amelyeknek pogány kori szerződés-kötések, vitás kérdések eldöntése alkalmával rendkívül fontos szerepe volt, és nagyszabású vallásos szertartások keretében mentek végbe.” (Kovács F. 1964: 95.) Az eskütétel a Hunyadi korig általánosan érvényben volt, azaz hivatalos jogszabályként volt használatban (Kovács F. 1964: 119–120). Az ezután, s különösen a városi joggyakorlat az esküből eliminálta a természeti elemekre (föld, tűz) való hivatkozást, az önátok motívumát, s az evangéliumra, az istenre és a szentekre való hivatkozás mellett a királyra, a szent koronára esket (Kovács F. 1964: 125–126).

„Az eskü az asszonyok fenyegetőzése volt; minden kedves személyre vagy tárgyra tett esküvel bizonygatták szavahihetőségüket” – írta Tárkány Szücs Ernő (1981: 789). Valójában azonban az eskü különböző kontextusokban különböző funkciókat töltött be.

A házasságkötés szertartásában a fiatal pár a templomban, a gyülekezet jelenlétében, a lelkész irányításával istenre esküszik, amikor hűséget fogad. A hatóságok előtt, valamint informális helyzetben szomszédsági körben az egyén az igazság kimondására esküszik.

Az eskü egy összetett beszédesemény egyik, illokuciós, performatív aktusa. Célja egy tartalom hitelesítése vagy pedig megvalósulásának biztosítása, szakrális vagy világi hatalomra való hivatkozással. A beszédesemény aktusai: a szakrális vagy világi hatalom megnevezése (isten, zsoltár, szentírás, király, korona, törvénykönyv), az eskü, az eskü alatt tett kijelentés (tanúskodás, fogadkozás), az önátok (egészség megromlása, hirtelen halál, közeli hozzátartozó egészsége).

Jókívánság, köszöntés. A jókívánság az emberi élet fordulóján, jelesnapon vagy alkalmilag elhangzó köszöntő vagy üdvözlő formula (Pócs 1988: 634). Leggyakoribb alkalmi a keresztelők, a lakodalom, a nyugdíjba vonulás, az elutazás, a betegség kezdete, a születés- és névnap, évforduló, a karácsony, a húsvét, egy alkalmi találkozás és búcsúzkodás, a nap, a hét, az évszak, egy munkafolyamat kezdete. Lehet sztereotip formula, rögtönzött kívánság, hagyományos, kötött vers mondása, eléneklése.³⁷ Verses jókívánság az emlékvész, a locsolóvers, az újesztendei rigmus, a karácsonyi beköszöntés, énekelte jókívánság a névnapköszöntő. Lehet mágikus, vallásos vagy szociális funkciója; folyamodhat egy vallásos lény, mágikus erő segítségéhez, vagy elhangozhat egyszerűen a köszöntő személy kívánságaként. Vonatkozhat életminőségre (boldogság, egészség), szerencsére, egy esemény sikeres, eredményes, kellemes voltára. A jókívánság alkothat önálló beszédeseményt (köszönés), de ugyanígy lehet egy összetett beszédesemény egy (általában

³⁷ A kötött formájú kívánság a rítusének műfaji keretébe illeszkedik (Pócs 1988: 634)

bevezető vagy záró) aktusa. Fesztív formája a szertartásos köszöntés (csoportban, személyes megjelenéssel, utcai vonulásban, templomi vagy óvodai ünnepség formájában). A köszöntés céljából különböző médiumok vehetők igénybe (távirat, telefonhívás, levelezőlap, levél, rádiós vagy tévés köszöntés, SMS, mail). A köszöntést a kívánságot megerősítő gesztus egészítheti ki (kézfogás, ölelés, puszi, ajándék átnyújtása).

Olvasmány

Békés megyében locsolók a következő tréfás jókívánságot mondták: „Egészségére váljon, haja nagyra nőjön” (Tátrai Zs. 1990: 159). Tordason *sibának* nevezett korbácsot készítettek, a lányokat megvesszőzték és ezt mondták: *Keléses ne légy, / Bolhásos ne légy, / Esztendőre még frissebb légy!* (Lukács Lászlót idézi Tátrai Zs. 1990: 161.)

A **ráolvasás** a szómágiának az életvezetésben történő alkalmazása. A mágikus kommunikációban A arra kéri vagy utasítja B-t, hogy változtasson vagy erősítsen meg egy helyzetet (Sebeok 1975: 312, idézi Pócs 1988: 634). Művelődéstörténeti tény, hogy a 16–17. századig, a boszorkányüldözés, a reformáció kezdetéig a mágiát a teljes európai társadalom igénybe vette. Azóta a mágia népi, főként paraszti használatban maradt érvényben. Részben egyénenként változóan többé vagy kevésbé gazdag általános, részben pedig a mágia specialistái által felhalmozott, alkalmi szolgáltatásként biztosított tudásként.

A magyar hiedelmek és ráolvasószövegek összetett rendszerét Pócs Éva állította össze (Pócs 1988, 1990. Forráskiadványok: Pócs 2014a, Ilyefalvi 2014). Az év során különböző jeles napok alkalmasak a szómágia alkalmazására. A ráolvasás szövegében előforduló pragmatikai (konatív)funkciók között dominál a kérés (kívánság), a parancs, a fenyegetés, a fohász, az áldás, az átok, a kijelentés, maga a ráolvasás pedig valamilyen negatív minőség megszüntetését, megváltoztatását, eltávolítását, távoltartását, előidézését, fokozását, illetve egy pozitív minőség előállítását, fokozását, garantálását célozza meg. Az imától eltérően a ráolvasás a biblikus erők (szentek és ördög) mellett egyéb mitikus lényeket, valamint természeti és okkult erőket szólít vagy nevez meg.

Az **ima** elsősorban szakrális, a transzcendens világgal való kommunikáció, valamint jelentős mértékben illokuciós, performatív aktus, amely egy helyzet gondozására, megváltoztatására vagy megerősítésére irányul. További funkciói az intraperszonális kommunikáció (belső monológ), a szociális kapcsolatok gondozása, vallásos hagyományok gyakorlása. Két formája, az individuális (személyes) és a rituális (szertartásos) ima alapvetően eltér egymástól.³⁸ Habár mindkét imádkozási forma felhasználja a kötött szövegformákat, az első eset nagyobb lehetőséget nyújt a személyes tartalmak (hála, kérés) megfogalmazására, az életvezetésbe való integrálásra, a második pedig az imamondás specialista általi irányítására, s ezáltal általános mozgósító gondolatokkal való azonosulásra. Az első esetben, a rögtönzött imádság esetén a belső monológ sajátosságai érvényesülnek; a szöveg kevésbé kidolgozott, a gondolatok befejezetlenek. A nyelvezet azonban ekkor is

³⁸ Friedrich Heiler (1932) tipológiáját ismerteti Lovász 2002: 31.

választékos. A hívó egyén minden életkorban imádkozik. A gyerek általában kötött, tanult imaformákat alkalmaz, a felnőtt személyes szükségleteinek megfelelően gyakran rögtönöz. A felnőtt, az idős személy több időt fordít a szakrális kommunikációra, több konkrét helyzetben gyakorolja.

Az imamondás változatos funkcióit Lovász Irén a következőképpen foglalta össze. „A segítségül hívó ima (*invokáció*) formáján és tartalmán keresztül, amikor a megfelelő rituális kontextusban elmondatik, szolgálja az imádkozó *hangulatának megváltozását*. Létrehozza és megerősíti az áhitat hangulatát és attitűdjét. Befolyásolhatja a spirituális jelenlétét az imádkozók tudatában. Ugyanakkor az áldó ima (*benedikció*) megszabadíthatja az imádkozót a rituális fennhatóságától. A rítusban elért reorientáció kiterjesztését szolgálja a másik világ felé, miközben megszabadítja az embereket a rítus korlátozásaitól. A *hálaadó* ima az imádkozó figyelmét a *pozitív isteni attitűdök* irányába tereli, hat az isteni doktrínákra és tükrözi azokat. A vallomás-ima (*konfesszió*) és a vezeklő ima (*penitencia*) az imádkozó figyelmét a *negatív emberi tulajdonságokra* irányítja, az emberiség és a bűn doktrínájára hat és befolyásolja azt. Még akkor is, ha formuláris és nem individuálisan érzett szükségletekből származik a motivációja, ezen imák emotív tapasztalása és affektív minőségei jelentősen különböznek típusaik szerint. A hálaadó vagy köszönetnyilvánító ima örömteli, felemelő, *kifelé mutató*, míg a vallomás-ima és a vezeklő ima komor és *befelé fordító*. A liturgikus ima formuláris karaktere a résztvevőket az elvárások kereteinek megteremtésére serkenti. Így a viselkedésnek és a beszédnek ez a mintája viszonylag könnyen a közös tudás részévé válik.” (Lovász 2002: 32.)

A személyes jelleg következtében az imádkozás bizalmas, titkos, hallgatóságot kizáró kommunikáció. Bármennyire személyes jellegű, hagyományokhoz igazodik, „az imaaktus az imádkozó személyt mindig egy történelmi, társadalmi és pszichológiai helyzetbe vonja” (Lovász 2002: 33). Gyakorlása különböző előírásokhoz igazodik. Kollektív hagyomány, egyházi előírás vagy individuális szokás határozza meg az ima formáját (kötött vagy rögtönzött), szerkezetét (megszólítás, kérés és hálaadás, fogadkozás, záradék), a hangerőt (néma, mormoló, fennhangon történő), az előadás módját (mondás, éneklés, deklamáló, recitáló), idejét (reggel, délben, este, szertartás idején, étkezés előtt és után, harangszó hallatán, pénteken, nagyböjtben, nagyhéten, nagy pénteken, egy esemény előestéjén, kezdetén, végén, szükség esetén), a testtartást (összekulcsolt kéz, térdepelés, ülés, szentábrázolásra függesztett szem, lehorgasztott fej, összekulcsolt kézre hajtott fej, lehunytt szem, keresztvetés), a helyet (templomban, a lakás kiválasztott részében, egy bizonyos irányba fordulva).

Az imák csoportjában sajátos helyet foglalnak el az *archaikus népi imádságok*, amelyek szellemiségükben, képeikben és olykor nyelvükben a keresztény középkorhoz, a barokk korához csatlakoznak. Évszázadokon keresztül egyházi támogatás és jóváhagyás nélkül hagyományozódtak, családi körben, informális vallásos gyakorlatban. A műfajt felfedező Erdélyi Zsuzsanna az imahasználat organikus és funkcionális sajátosságát érzékeltette: „soha folklór műfajnál nem éreztem annyira szorosnak ember és szöveg, közös-

ség és költészet kapcsolatát, mint ennél a lírai hagyománynál. [...] Itt jutunk el a szó, a kimondott szó eszközi mivoltához. [...] *Használni* az imát, *elővenni* az imádságot, s mint valami munkát – minden munkafolyamathoz eszköz is kell – *végezni* az imádságot.

4. Testtechnika: imádkozás
(Klézse, 2013, Ádám Gyula felvétele)

5. Imádkozás közösségben
(Lészped, 1988, Ádám Gyula felvétele)

6. Imádkozás fedetlen fejjel
(Torda, 1990-es évek,
Keszeg Vilmos felvétele)

7. Imádkozás ünnepi étkezés előtt (Detrehemtelep, 2000, Keszeg Vilmos felvétele)

Amit elvégzünk és jól végzünk, annak van haszna, eredménye.” (Erdélyi 1976: 51.) Erdélyi Zsuzsanna a feltárt gazdag anyagot négy csoportba sorolta: a kevert tudatformájú-funkciójú szövegek (ráolvasás, védekezés, bajelhárítás), keresztény tudatformájú-funkciójú szövegek, a középkori egyházi irodalommal kapcsolatot mutató szövegek, egyéb, egyes szövegek (Erdélyi 1976). Az archaikus imákban pogány és keresztény, mágikus és misztikus elemek ötvöződnek (Erdélyi 1988: 721). Az imák szerkezetében három egységet különített el: a kezdőképet, a szenvedéstörténetet és a záradékot (Erdélyi 1976: 34, 1988: 713). Tánczos Vilmos a moldvai csángó archaikus imák záradékának négy szerkezeti egységét azonosította: a krisztusi megbocsátás és köszönetmondás, a tanítások terjesztésére való elküldés, a kegyelem elnyerése feltételeinek megnevezése, az imavégzés révén elnyerhető kegyelmek megígérése (Tánczos 2000: 297–302).

Az imádkozás gyakorlásában a neveltetés, a hagyomány és a szocializálódás játszik meghatározó szerepet. Történetében fordulópontot jelentett a vallásos nevelésnek az iskolai oktatásból való kitiltása, az ateista nevelés kezdete, valamint a templomlátogatás üldözése. Az imádkozás a nyilvános szférából kiszorult, nagymértékben a privát szférába tevődött át, valamint a társadalom egy része esetében ott is elsorvadt. Az 1989-es változás ebben a folyamatban újabb változást hozott. Újraindult a templomi és az iskolai vallásoktatás, a különböző közéleti események programjába (tanévnyitó- és záró, településünnep stb.) beilleszkedett a csoportos, rituális imádkozás, akárcsak az egyház által szervezett különféle események programjába; a turizmus szintén előszeretettel kínál vallásos programokat. A vallásos irodalom nyomtatása változatos imakészletet tesz elérhetővé, sokan a szűk repertoárból történő imamondás helyett az imaválasztást és olvasást preferálják.

8. Az asztal felszabadítása lakodalomban
(Detrehemtelep, 2004, Keszeg Vilmos felvétele)

Olvasmány

1. A moldvai magyarok imamondásának archaikus gesztusa a kelet felé fordulás. A gesztust Táncczos Vilmos értelmezte: „Az imákat például mind a nyílt térben, mind pedig a szoba terében jobbra *arccal keletnek* fordulva, *rituális tisztálkodás után* mondták. Természetesen, vannak olyan adatok is, amelyek nem erről vallanak (pl. szentképek, házioltár előtti imádkozás, arccal a templom felé fordulás stb.), de ezek volta-képpen nem cáfolják azt a tényt, hogy a keleti iránynak kitüntetett jelentősége van a népi vallásos tudatban. A keletre való tekintés például a napkultusszal függ össze, pontosabban az istenség és a Nap azonosságának érzetével magyarázható. Ez az archetipikus képzetkör nemcsak a magyar, hanem a világ összes kultúrájában jelen van, és számos etnológiai példával igazolható.” (Táncczos 1999: 249–250.)

2. A korábban felsorolt helyzetek mellett szokásban van „csak úgy” imádkozni (Erdélyi 1988: 705). A moldvai csángók imamondási szokásait szemléltetik az alábbi vallomások: *Há mondom este es, miko fekszem le, s reggel es. Ha menek az uton, akkor es, akármikor* (Szitás). *Há miko eszembe jó. Miko kimejék, s fejem a tehent, akkor es mondom. Mikor mejek es, imádkozom* (Pusztina). *Mikor mejek ki az erdőbe, met hozok ágat, hogy tegyem bé a tűzbe, akkor es elvégzem. Meddig mejek ott ki* (Szalánc). *Én indulok ki dologra, s míg kiérek a hedre, menek a vonatra régvel bé négy órakor, én mondom el ki hegyre. Délkor még elmondom, s este mikor fekszem le, még elmondom* (Csík, férfi). (Táncczos 1999: 246–247.)

3. Az imádkozás új formája a passzív imakövetés, illetve a vallásos műsorokhoz való felzárkózás. Az 1990-es években a vallásos műsorok visszakerültek a hangzó és a vizuális média programjába is. A romániai Mária Rádió 2006-ban indult, 2007-től napi 24 órás magyar nyelvű műsort közvetít.

A lövétei M. I. (sz. 1944) és férje napi rendszerességgel nyitva tartja a rádiót, a vallásos műsorok egy részét minden egyéb tevékenységet felfüggesztve hallgatják, a nap másik részében pedig a mindennapi aktivitások idején követik. Álmatlan éjszakai órákban is bekapcsolja a rádiót. A reggeli és az esti rózsafüzért a rádió irányításával imádkozzák. *A délelőtti, met ugye az negyed tíztől szinte tízig van, s az esti rózsafüzér az van negyed hattól este hatig. Akkor leülök, s imádkozom velök. A többi pedig úgy menet közbe, dolgozom es, de hallgatom azét. Munka közbe es, csinálom a dolgomot.* Tudatában van annak, hogy a rádió műsorához való felzárkózás által a műsort követő virtuális közösség tagja. *Belékapcsolódunk, s benne vagyunk, de mégse tudsz úgy belékapcsolódní, mint a templomban. Na, most letérdelek, s én azt elmondom, úgy, hogy a templomba elmondtam. Mintha Jézussal, vagy a jó Istennel szemtől szembe lennél.* Időnként igénybe veszi a rádió televíziós szolgáltatását, családja tagjaiért, a betegekért, a szenvedőkért, a bűnözőkért

szokott felajánlást, rózsafüzért kérni. Sok mindent köszön a vallásos műsoroknak: *Hát, mindent. Mindent. Lelki megnyugvást, hogy mondjam, feltöltekezést. Ilyen, főleg ezek a magyarázatok, a Biblia magyarázatok, vagy a Tíz parancsolatnak es a magyarázata, vagy a katekézisek, mind olyan, olyan megnyugvást, mintha örökké, hogy mondja a mondás, mintha köztünk Jézus járna. Úgy érzi az embőr, hogy nem vagy egyedül. Élményt jelent számukra a csiksomlyói búcsú követése is a Duna Televízió közvetítésében. A tévén néztük a búcsút es, az embőr olyan, mintha ott vóna vélők. Az má tényleg olyan, mintha ott vóna vélők.*³⁹

4. A hálaíma sajátos eseteként említjük meg az „asztal felszabadítását”. Vallásos beszédaktus közösségi összejöveteleken (keresztelő, lakodalm, halotti tor). A lelkész vagy egy szertartásirányító (kántor, lakodalmi gazda, vőfély) hálaíma elmondása után engedélyt ad az étkezés elkezdésére.

A **fohász** az imamondáshoz hasonló szakrális kommunikációs forma. Az imától eltérően azonban általában nincs rögzített szövege, az egyén egy adott helyzetben rögtönzi, szókapcsolatok, formulák felhasználásával. Általában rövid terjedelmű. A moldvai csángó (katolikus) fohászok a következő kéréseket fogalmazzák meg: természeti csapások elhárítása, anyagi jólét biztosítása; egészség; békeség; bűnök bocsánata; jó halál; örök kárhozat elkerülése; üdvösség; keresztény hit, keresztényi élet; az ima meghallgatása; halottak lelkének üdvözülése, örök nyugalma; segítség konkrét nehézségben; az Atyaistennél, Krisztusnál való közbenjárás; általános érvényű, állandó segítség (Tánczos 2000: 346–353).

Olvasmány

Csallóközben az aratás kezdetén a gazda megemelte kalapját, s a *Jézus segits* fohással kezdett munkába (Tátrai Zs. 1990: 194).

A fohászhoz hasonlóan a **hálaadás** is rögtönzött szövegmondás. Tulajdonképpen köszönetmondás, bizonyos fordulópontokon (reggel, este, év végén, munkafolyamat lezárása, betegségből, nehézségből való kilábalás).

Olvasmány

Egy Pest megyei településen a disznótóri kántálók a következőképpen hálálkodtak: *Áldja meg az isten e háznak gazdáját, / Töltse meg az isten mind csűrét, kamráját.* Ha viszont üres kézzel engedték őket útnak, akkor a következőképpen módosították a hálálkodást: *Áldja meg az isten e háznak gazdáját, /Töltse be az isten tetűvel, bolhával* (Tátrai Zs. 1990: 211).

Gyermekijesztés. A szakirodalomban *gyermekijesztés* elnevezéssel meghonosított verbális gyakorlat gyermekfegyelmező stratégia. A csintalan gyermeket egy felnőtt (szülő, nagyszülő, szomszéd) egy gyermekijesztő lényre való hivatkozással int fegyelmemre. A fegyelmezés célja lehet a hangoskodás visszafogása, egy cselekvés végzésének leállítása, a gyermek számára veszélyes helytől (kút, padlás, pince, határ, temető) való távoltartás. Esetleg a játszó gyermekek is rémíthetik egymást. A *ne kiabálj, mert..., ne tedd, mert..., ne menj oda, mert...* tiltást követően egy gyermekijesztő lényre, az általa elkövetkező károkozásra történik hivatkozás: *ott van a..., elvisz a..., megsz esz a...*⁴⁰ A gyermekijesztő lények lehetnek társadalmi típusok (gyermekszedő, koldus,

³⁹ András Andrea néprajz szakos diák lövétei kutatása, 2016-ban.

⁴⁰ A gyermekijesztő személyek legnagyobb része *elviszi a gyermeket* (Hoppál 1969: 253, 19. sz. lábjegyzet).

cigány, kéményseprő, doktor, rendőr, kutyafejű tatár), a helyi társadalom marginalizált személyei, állatok (bagoly, mókus, farkas), mesei és mitikus alakok (vasorrú bába, lidérc, prikulics, ördög, visszajáró halott), vagy tényleges (valójában fiktív) gyermekijesztők (mumus, mumás, baó-baó) (Hoppál 1969, Pócs 1990: 576–577). Egy család, egy közösség általában egy-két gyermekijesztő lényt szokott megnevezni, egy régióban általában néhány gyermekijesztő lényt ismernek. (Ezek a lények azonban jellemzőek az illető régióra. Hoppál 1969: 250.) Szeged népének gyermekijesztő és -rabló lényei között Kálmány Lajos a szépasszonyt, a kópét, a bakkust, a bubust/musut, a kókót, a mókát azonosította (Kálmány 1893).

A gyermekijesztésnek enyhén tréfás, bizalmas jellege van; erre utal az is, hogy a lények jelentős részének a neve gyermek- és dajkanyelvi, sokszor hangutánzó szó.⁴¹ A felnőtt személy nem kívánja megrémíteni a gyereket, a gyerek pedig érzékeli, hogy az elhangzó figyelmeztetés óvó szándékkal hangzik el. A gyermekijesztő stratégia felhasználhatja a zsenge életkorban lévő gyermek szociális tapasztalatait (idegenektől, házalóktól, negatív presztízzsel rendelkező személyektől, a közelmúltban elhunytaktól való tartózkodás), az állatokra vonatkozó tudását, tapasztalatát, elképzelését (bagoly, farkas, róka), valamint a lokális mitológiával kapcsolatos mentális képzelőerejét (prikulics, lidérc, ördög, tisztátalan lények). A kimondottan e célra használatos, tulajdonképpeni gyermekijesztő lényeket a szakirodalom fiktív, pszeudomitikus, irreális lényeknek nevezi, amelyek nem rendelkeznek strukturált mitológiával, mitológiájuknak nincs idő- és térkoordinátája, s mindössze a hatásukra vonatkozó élmény- és igaztörténetek kapcsolódnak hozzájuk.

Transzcendens kommunikáció

Tematika: a halottakkal, a betegséggel, a transzcendens lényekkel, ártó állatokkal való kommunikáció.

Terminológia: transzcendens kommunikáció, nekromancia, halottlátó, ráolvasás, ráimádkozás, rámondás.

A betegségekkel, rontó erővel való kommunikáció *transzcendens kommunikáció*, a szó és a gesztusok mágikus erejét alkalmazza.

A halottakkal való beszélgetés • A halottakkal való beszélgetésnek különböző helyzetei és beszédműfajai vannak.

1. A **halottsiratás** a haláleset bekövetkezése után, a nyilvánosság előtt vagy a nyilvánosságtól távol gyakorolt beszéd-típus. (Beszédhelyzet) A siratás a halált megelőzően, a betegeskedés idején kezdődik; intenzív szakasza a halál beállta és az elhantolás közötti időszak. (A beszédesemény résztvevői) A beszélő az elhunyt hozzátartozója (élő személy),

⁴¹ „A népi gyermekijesztők rémületet keltő alakokként éltek a néphitben.” (Hoppál 1969: 253.) Ez a rémület azonban nem hasonlítható össze a lüderc, a tisztátalan megjelenése által a felnőttek körében kiváltott riadalommal.

a címzett az elhunyt személy (halott). A kommunikáció azonban jelentős mértékben számol a jelenlévőkkel, akik közeli vagy távoli hozzátartozók. (Csatorna) A siratás az orális csatornát alkalmazza, a dallam és a ritmus kiaknázásával. Ugyanakkor a sírás, valamint a síráshoz kapcsolódó sajátos testtartás, mozgás és térhasználat jelentős mértékben részét képezi a csatornának.⁴² (Az üzenet tartalma). Fontos megjegyezni, hogy a siratás nem csupán sírást, a fájdalom megnyilatkozásának szabadon engedését jelenti. Dömötör Tekla szerint „a sirató személy egyszerre siratja az eltávozottat és saját magát is” (Dömötör 1983a: 223). A halottsirató tartalmi motívumai: a sirató személy nevéen szólítja a halottat, megnevezi a rokonsági fokot; informál a halál váratlan bekövetkeztéről, a beteg szenvedéseiről; az elhunyt életének eseményeiről, emlékezetes tetteiről, mondásairól; köszönetet mond szeretetért, tanításaiért; kifejezi vigasztalhatatlanságát, fájdalmát, gyászát, árvaságát; keltegeti, megnevezi a vele való kommunikáció nehézségeit, a keresés kilátástalanságát;⁴³ konstatálja a sír ridegségét; üzenetet küld korábban elhunyt hozzátartozóknak; búcsúzkodik, elköszön.⁴⁴ A siratószöveget mindegyre jajgatás szakítja meg.⁴⁵ (Az üzenet formája) Kodály Zoltán megállapítása, hogy a siratás „egyetlen példája a prózai recitáló énekeknek és szinte egyedüli tere a rögtönzésnek. [...] Zenei próza, a zene és a beszéd határán. [...] Ritmus nincs benne más, mint a beszéd ritmusa. [...] A nyugvópontok közti részek nem egyenlők.” (Kodály 1952: 38–39, idézi Károly 1980: 373). Képes Géza megfogalmazása szerint „a beszédvers ősi, ma is élő változata” (Képes 1964: 6, idézi Károly 1980: 399). A siratóban alkalmazott formulák a 17. század elejére már kialakultak (Dömötör 1983a: 224). (Az üzenet célja) A siratás összetett viselkedés. A sirató személy az elhunytnek tudtára kívánja hozni veszteségét; a siratással erősíteni kívánja őt a túlvilág felé vezető úton; a sirató személy a benne lévő feszültségnek, fájdalomnak ad hangot, anélkül, hogy palástolná érzelmeit, lelkiállapotát. Ugyanakkor a közösségi elvárásnak próbál megfelelni, amely szerint a siratás a veszteség kifejezésének jele. (Az elrendezés, az előadás ideje és helye) A siratás meg-megszakadó, hosszú időn át tartó beszéd. A hozzátartozó betegeskedésének kezdetétől éveken keresztül tart. Kiemelkedő időpontjai: a halál beállta, a koporsó érkezése, a koporsó lezárása, a koporsónak a házból való kivitele, a temetőlátogatás. A betegeskedés idején a siratás a hozzátartozó tudta nélkül történik. A temetési szertartás 2-3 napja során a koporsó, a ravatal közelében történik. A hantolás befejeződése után a siratásnak szünetelnie kell. A halott elsiratása a temetőbe költözik át. (Az értelmezés normái) A halottsiratás megítélése nem egyértelmű. Hagyományosan a közösség elvárta a halott elsiratását. Egy asszonyi emlékiratból idézzük a következő feljegyzést, férje temetéséről: „Eljött az utolsó nap is. Igen megtelt a ház néppel. Annyi volt már a virágkoszorú, hogy egy szekér nem is bírta elvinni. Eljött a temetés órája is. Akkor igen megné-

⁴² A siratás a rituális sírás és a dráma összekapcsolódása (Dömötör 1983a: 223).

⁴³ A siratásban megjelenő modell a keresés ősi mitikus modellje: „minden anya úgy keresi halott fiát, mint a sírhoz induló Mária Jézust” (Dömötör 1983a : 229).

⁴⁴ A motívumok összefoglalása: Károly 1980.

⁴⁵ A jajgatás az egész földközi-tengeri térségben az egyik legfontosabb szerkezeti elem (Ernesto de Martino nyomán Károly 1980: 375–376).

zik az embert, hogy sír-e vagy nem. Én már teljesen meg voltam dermedve a fájdalomtól, már könnyeim se voltak. Ezt is felhozták reám: »Né, még csak nem is sirassa!« Meg aztán, amikor a koporsó fedelét rátették, már nem bírtam, felordítottam: »Jaj, ne vigyék el! Jaj, ne vegyék el tőlem!« S úgy estem le, mint egy zsák. Jóska, a nagyobbik fiam, felkapott az ölébe, s kivitt.” (György 1997: 150.) (A halottsiratók kontextusai) A halottsiratók kognitív kontextusát a lélekhit képezi, az a meggyőződés, hogy az elhunyt személy lelke egy ideig lakása, családjá közelében marad, s ezért követni tudja azt, ahogyan a végtisztességet megadják a testének. A halottsiratók tárgyi-fizikai kontextusába a haldoklás, a halottkultusz és a végtisztesség tevés tárgyai tartoznak (koporsó, ravatal, gyászjelek, koszorú, sírgödör és -hant, -jel). Szociális kontextusában elsősorban a halotthoz közel álló személyek (családtagok, rokonok, barátok, szomszédok, munkatársak), valamint a halottal foglalkozó személyek (orvos, lelkész) fordulnak elő. A siratók a betegségről és halálról, az elhunyt személyről szóló, rituális és mindennapi szövegtípusok közé illeszkedik (igaztörténet, élettörténet, kondoleálás, szoltár, ima, temetési prédikáció, gyászjelentő, sír-, koszorú-, koporsófelirat).

2. A **sírfelirat** a túlélők, az utódok számára örökíti meg az elhunyt emlékét. Nyelvi megformálásában azonban gyakran alkalmazza az egyes szám második személyes igealakot. Harkányi János jegyző 1831-ben hunyt el Tordán, 28 évesen, feltételezhetően nőtlennül. A következő sírfeliratot testvére fogalmazta meg: **LEBORULOK GYEPESÜLT / NYUGALMAS LAKODRA / ÁLDÁST MONDOK HAMVADÓ / TESTVÉREM PORODRA / S IMÁDKOZVA HANTJÁN / HIDEG SÍRKÖVEDNEK / FORRÓ KÖNNYEL ÁLDOZOM / KEDVES EMLÉKEDNEK!!! / HARKÁNYI KATALIN**

3. A halottal való beszélés formája a nekromancia, a középkori magia innaturalis technikája. Két formája az elhunyt árnyékképének és a halott testének megidézése.⁴⁶ A 20. századig továbbélt gyakorlat szerint a halottat valamelyik hozzátartozója idézi meg, azaz a céllal, hogy választ kapjon valamilyen kérdésre. A beszélgetés előkészítő és közvetítő specialista, a halottlátó segítségével történik.⁴⁷ Egyik esetben a halott hangját csupán a halottlátó hallja, másik esetben a beszélgetést a kezdeményező családtag folytatja le, a halottlátó jelenlétében.

Egy szentmátéi asszony közlése szerint: *Hat gyermeket hagyott itt édesanyám. Hat testvérek maradtunk el. Én voltam a legnagyobb.* [– Kékesen történt, amit mondott?] – *A halottidéző igen, Kékesen. De már meghalt. Ezelőtt vagy húsz esztendővel. S még mondtuk édesapámnak, hogy hagyjan békét, ne zavarja. – Nem – azt mondja –, akarom tudni, hogy ez igaz.* [– Akármit lehet kérdezni a halottól?] – *Édesanyám meg volt*

⁴⁶ A halottidézés eljárásnak bemutatása: Seligmann 1987: 194–196.

⁴⁷ A halottlátók – helyi nevükön *tudósok, látók, nézők, mondók* – „különleges tudománnyal rendelkező”, „a paraszti közösségben működő specialista” (Kunt 1987a: 214). Diószegi Vilmos feltételezése szerint „a halottlátás a XVII. század után és a XIX. század első fele között alakult ki” (Dószegi V. 1958/1998: 320). A leírások, források összegyűjtését és áttekintését Barna Gábor és Czövek Judit végezte el (Barna 1982, Czövek 1987). A halottlátókkal és a halottakkal való kommunikációval kapcsolatos közlések repertoárja: Keszeg-Peti-Pócs szerk. 2009: 352–409.

halva azelőtt vagy tizenöt esztendővel. S édesapám akkor beszélt velem. Édesanyámat idézték édesapám által. Édesapám akarta hallani a hangját, s akart vele beszélni, s akarta tudni, hogy ez igaz. Megszólalt. [– Csak úgy a szobában megszólalt?] – Igen, a szobába. De nem tudom, hogy hogy csinálta, mert én nem voltam ott. Csak édesapám. S kérdezte [a halott édesanya], hogy mit csinálnak a gyermekek. S utoljára kért, hogy többet ne zavarjuk: – Hagyjál, István, békében. (Szentmáté, 69 éves nő) Egy magyar-szováti asszonynak Szóva meghalt a férje, s nem tudta, hogy hol a pénz. Aszmondja akko a férje nekie, hogy elment oda, nem tudatt pihenni, aszmondja, mennyire szerettem a kicsipárnát, s ott van benne, mindig azt tettem a fejem alá. Megmondta, hogy hol a pénz. Aztán én mintha nem hinném őket. (Magyarszovát, 63 éves nő)⁴⁸

4. A nyugtalan halott hívatlanul is feltűnhet, hangokkal (pl. reccsenés) adja tudtul jelenlétét. Gyakran álomban jelenik meg. A halottal való beszélgetés történhet az utóbbi helyzetben is.⁴⁹

Betegséggel, transzcendens lényekkel való kommunikáció • A kommunikáció émikus megnevezései: *imádkozás, ráimádkozás, olvasás, ráolvasás, mondás, rámondás.*⁵⁰

A transzcendens lényekkel való találkozás és kommunikáció a hagyományos (paraszti) társadalomban napirenden volt.⁵¹ Minthogy ezek a lények váratlanul és önkényesen jelentek meg, a velük való kommunikáció általában elhárító, eltávolító, megelőző gesztusokat érvényesített. Ilyen volt a bal kézzel való ütés, a rámutatás, a leköpés és a kikiáltás, a trágár szóval való illetés.

A lüdercet a tehénzarv égetéséből származó búzzel, az ajtók és az ablakok réseibe dugott fokhagyma illatával tartották távol. Az általa egy ismerős férfi alakjában megszállt asszonyok hosszasan társalogtak vele, kimerítő szexuális élményben volt részük. A tisztátalan, ártó lényekkel, az ördöggel a specialista a *ráolvasás* segítségével lép kapcsolatba. A mágiát gyakorló papok mise keretében továbbította a hozzá fordulók kérését a transzcendens szféra felé. A viharfelhőben megjelenő sárkányt rámutatással és rákiáltással lehetett elhárítani. A nyári kánikulában feléledő forgószelelben lévő tisztátalan szellemet háromszor vagy kilencszer kellett leköpni, és istenhez kellett fohászkodni. A vonuló tündérlányok tiszteletteljes köszöntést vártak el az útjukba kerülő személyektől. Ha nem kapták meg a figyelmet, megbetegíthették áldozatukat. A váratlanul felbukkanó ősz, öreg *szerencseembert* szintén tisztelet illette meg, hálából megáldotta a malomból jövő lisztjét, elárulta a kincs lelőhelyét.⁵² A betegségdémont valótlán állítással lehetett félrevezetni és távozásra bírni. Aranyosszéki gyűjtésében Jankó János örökítette meg

⁴⁸ Az Erdélyi Mezőségről származó közlések: Keszeg 1997: 89–94.

⁴⁹ Az álomjelenet mint természetfeletti kommunikáció: Kaivola-Bregenhøj 2015.

⁵⁰ A magyar terminológiát összefoglalja Pócs 2014b: 18–19.

⁵¹ A 16–18. századi exorcizmusról mint „tisztátalan lelkekkel, démoni erővel szemben alkalmazott szakrális kommunikáció alakváltozatairól” (Bárh D. 2015).

⁵² A fenti, Mezőségről származó adatok lelőhelye: Keszeg 1999a.

az alábbi eljárást: „Hideglelés ellen felírják az ajtó félfájára kívülről ezt: „Menj el, hideg, István (vagy ahogyan a beteget hívják) nincs itthon.«” (Jankó 1893: 252.) A szokás ismert volt a palócok körében is: „Hideglelés ellen legjobb, ha az ember ceruzával vagy szentelt krétával az ajtó belső részére e két szót írja: »nincs itthon«; akkor a hideglelés soha sem jó az illetőre” (Istvánffy 1894: 191). Az eljárást Szatmár megyében is gyakorolták: „Ha valakit kilel a hideg, az ajtóra kell írni, hogy nincs itthon pld. Kati” (Verebélyi szerk. 1998: 235).

Bolhák, kígyók elküldése • A ráolvasás a szó- és egyéb mágia alkalmazásával távolította el a házból, a testből, a településről a parazitákat (bolha), az egereket, a kígyókat és a békákat.⁵³ Nagyszombaton a reggeli harangozás idején a jászódzsojai asszony megsöpörte a ház falát s közben ezt mondta: „Kígyók, békák távozzatok!” (Gulyás 1976: 111, idézi Tátrai Zs. 1990: 156).

Az ítélkezés beszédstratégiái

Tematika: a megítélés, az ítélkezés, a rendreutasítás beszédstratégiái.

Terminológia: híresztelés, megszólás, odamondás, kiéneklés, kikiáltás, eklézsiakövetés.

Híresztelés • Valami eltűnése, egy indokolatlanul bekövetkező tragédia, egy váratlanul fellépő betegség a mindennapi életben krízishelyzetet eredményez. Ez utóbbi eseteket a hagyományos mentalitás a rontás kategóriájába sorolta. Különösen zavaró a tolvaj, a tragédiát előidéző személy kilétére vonatkozó információ hiánya. Nyugtalan találgatás kezdődik, amely során bárki ellen felmerülhet a gyanú. Az Erdélyi Mezőségeken ilyenkor a megfélemlítés stratégiájához folyamodnak. Azt híresztelik el, hogy misét fizetnek, kiátkozzák a tettést, amennyiben az rövid időn belül nem jelentkezik, nem vallja be tettét, nem téríti meg a kárt.

Alább néhány ilyen narratívumot idézünk.

Igen te, ellopták ennek a Fűves Iuonnak a hámját, most vagy két-három napja. A múlt héten, pénteken vagy szombaton. Kihirdették a templomba, hogy ha nem viszik vissza vagy dobják vissza, akko csinálnak ilyen áfurészényiát.⁵⁴ Ez a románokná, azt mondják, az a nagybót. Ez olyan, hogy halálra van. Ez nagyon nagy dolog. S akko ha menyen valaki a házokhoz, akko tudd meg, hogy az. De inkább vizet kér. Az olyan szomjas, hogy hal meg. S nem jó, hogy adjá. Hadd, hogy pusztuljan e ott előtted. Ez úgy van. (Felsődetrethem, nő, sz. 1961; gyűjtötte Keszeg, 1991.)

⁵³ A transzcendens lényekkel és erővel történő verbális és gesztuskommunikáció szövegtipológiája: Pócs 2014b.

⁵⁴ afuresenie – kiátkozás (rom.)

Apa: – *Vannak olyan dolgok, valaki lopott vagy valamit csinált, s akkor azt mondja, menyek a román paphoz. Például most vót egy, tegnapelőtt egy eset. Lánya: – Én rövidebben mondom el. Téglát vetettek, me most má van téglavető gép is itt a faluba. Új házat akarnak építeni, s traktorra van ott szükség. Két traktor vót, az egyik saját traktor, az egyik kölcsönkért. A traktortól egy alkatrész elvesztődött, hogy másnap nem tudtak munkába állni. Rengeteg munkás, minden, étel, kaláka, kész, nem tudnak hozzáfogni a munkához, nincs a traktornak az alkatrésze. A faluba elhíresztelik a hírt, szombaton mennek hazafelé a munkások, hogy nem tudnak dolgozni, mert valamit elloptak. De nincs semmi baj, K. Pistáék mennek azonnal a paphoz. Ha valaki az utcán megkapta, vissza kéne adja, csak akinek traktorja van... [az veheti hasznát]. A falu kicsi, tudtak róla. S nem is telt olyan sok idő, délután má hallszódatt, me sokan vótak a kalákába. Mondták, mennek, hogy a Jóisten derítse ki. És má jelentkezett is az ember, hát én evettem, és gondoltam, hogy a vejemé s bédobtam az udvarára. Me ott is van traktor. S megkerült az alkatrész, na. (Cegőtelke; apa, sz. 1923, lánya, sz. 1953; gyűjtötte Keszeg, 1994.)*

Valaki megmérgezte a kutyánkat. Édesanyám mondta neki, hogy adott szolgálatokat, mert gondolta, hogy csak ő mérgezhette meg. De édesanyám nem ment el a paphoz, csak megijesztette az asszonyt. Az asszony mikor hallotta, megijedt és rá egy-két napra eljött és bevallotta, hogy ő volt. (Mezőbodon, nő, sz. 1972; gyűjtötte Keszeg, 1991.)

Megszólás • (elítélés) A megszólás olyan, az oralitást gyakorló társadalomban, a nyilvános és a privát szféra határán lezajló, rosszindulatú, homlokzatromboló beszédcselekvés, amely befolyásolja valaki társadalmi megítélését. A megszólás oka egy konkrét esemény. A pletyka egyik formája. Az elhangzó ítélet szájról szájra terjed, bejárja a közösséget, így jut az érintett személy tudomására. Hamar elavul, lekerül a napirendről. Győri Klára írta emlékiratában: „Itt Széken megvót az a bevett szokás, ha valaki valami spekulációt ügyesen kijátszott, lehetett az férfi vagy nő, vagy ha valami ügyes dolgot végbevitt, vagy olyan tetszetős viselete és viselkedése volt, arra a legrövidebb szó az volt: aj be nagy kurva. S ez nemcsak a mással való összebúvást jelentette vagy fejezte ki. Ha valaki takarosán, tisztán járt, hétköznap is szép csizmával a lábán, az is: nagy kurva! Régebben ez még inkább így volt, még jobban leszólták, mert akkor a sok dologra kellett tenni a fő súlyt.” (Győri 1975: 143.)

Odamondás • Verbális agresszió; nyers, kertelés nélküli támadás egy folyó társalgásban. Nagy Olga *Egy újságíró nő emlékei* című regényének főszereplője, „Marika mindent spontánul, hirtelen és magától értetődő természetességgel csinált. Ez jellemezte hozzászólásaiban is, amelyekben odamondott dolgokat, kapcsolatát barátnőivel, akiknek mindig az igazi okot mondta.” (Nagy O. 2017: 84)

Kiéneklés • Büntető, megszegyenítő eljárás, általában a félrelépett lányok, nők ellen alkalmazták, a helyi nyilvánosság előtt, táncban, lakodalomban. A Déván élt Zsók Jánosné Kásler Ilona közlése: „Akkoriban, a tizennégyes háború idején a férfiakat elvitték a frontra. Azok a legények, akik már hosszabbacska ideje udvaroltak, elmenésük előtt meg-

nősültek, s itthon hagyták a szép fiatal menyecskéket. Volt, ne félj, sok pletyka, mert ide helyeztek Dévára egy géppuskás századot, s akkoriban még csendőrök is sűrűbben járták a falut, s meg-megnézegették a leányokat s a fiatal menyecskéket.

Hogy, hogy nem, de minden félrelépés kitudódott, le s fel beszéltek a Telepen. De nemcsak beszéltek, hanem ki is énekelték őket. Akkoriban Forray Lázárné Ágota néni egyedül lakott, mert az urát, Lázár bácsit, elvitték katonának, s gyermeke se volt. Nagy házuk s nagy csűrjük volt, s sokszor rendeztek táncot az udvarukon. Leányok, menyecskék, legények, katonák s csendőrök eljárogattak ide a táncba. Ilyen táncok után volt mit beszéljenek az asszonyok. Ekkor találták ki ezt az éneket: *Forrainitt szépen szól a muzsika, / Alá, felé perdül a sok rokolya. / Kiütött a csöndérek nagy szerelme, / Szép Vecának búra fordult a kedve. Szép Veca Pici Viró volt. Szép, kikapós menyecske. Egy időre el kellett menjen a Telepről, mert mindenki őt beszélte. Sorra minden rendetlen leányt és menyecskét kiénekeltek.* (Zsók 2004: 25–26.)

A száz évvel ezelőtti sajtóban találtunk egy tudósítást a kiéneklés egy esetéről. Oláhlétán teherbe esett Suta Vaszi jó módú gazda leánya. Híresztelés szerint az apa Oltyán Tódor. „F. hó 1-jén tánc volt, jelen volt az apa, a leány, a legény. Egyik legény jókedvében kiénekelte a táncban a leány és Oltyán Tódor esetét.” Szóváltást követően Oltyán a csizmájából előrántott késsel fejbe szúrta az apát. (*Aranyosvidék* XXII. 36. 1912. szept. 14. 5.)

Kikiáltás • (hegybekiáltás) Az Erdélyi Mezőségeen a hegybekiáltás (rom. *strigare peste sat*) évszázadi rítus. A Szilveszter vagy a Szent György nap előtti estén vagy éjfélkor a falu fiataljai két csoportra oszolva a falu két oldalán magasodó dombra mentek, ahonnan rögtönzött rituális párbeszéd formájában egymásnak kikiabálták az eltelt év deviáns eseményeit (családi perpatvar, félrelépés, szomszédok, jegyesek közötti összezőrdülés, pártában maradás). A kikiáltást figyelemfelkeltő mondat indította: – *Hallottátok, hogy...*, és ironikus sopánkodás zárta: – *Jaj, jaj.* (rom. *Vai de mine.*)

A kikiáltást a falu lakossága a kapukba kigyúlva, kíváncsian, kárörvendően, elégtétellel, az érintett személy pedig szégyenkezve hallgatta. A fiatalok a sötétség leplét használták ki a morális igazságszolgáltatásra. A két csoport mindössze szertartásosan játszotta el a párbeszédet, az igazi címzett a falu volt. A kikiáltást a faluban élénk kommentárok követték. A szokás íratlan szabálya volt, hogy senkinek nem volt szabad megsértődnie, megharagudnia. A fiatalok a közvéleményt képviselték. Valaminek a kikiáltása a nyilvánosság előtti megítélését, az igazságszolgáltatást, s ezáltal az eset lezárását jelentette. A rítusnak ezért volt jótékony hatása.⁵⁵

⁵⁵ A rítusról Zsigmond Győző készített tanulmányt (Zsigmond Gy. 1994, 2005). Alulírottak Magyar-szováton (Maneszes Csete Sári, sz. 1931), Tóháton (Demeter Erzsé, sz. 1920), Mezőkeszűben (Földváriné Fodor Mátyi, sz. 1903), Mezőbodonban (Jenei Eliza, sz. 1907), Magyarfrátán (Császár Sándor, sz. 1927), Magyarpalatkán (Csákány Zsuzsika, sz. 1912) adódott alkalmi beszélgetni a szokásról. Az adatközlők szerint a vegyes lakosságú falvakban a kikiáltás román nyelven zajlott, a magyar fiatalok részvételével.

Ekléziakövetés • A protestáns egyházak 1563-tól léptették érvénybe olyan esetekben, mint a káromkodás, szitkozódás, templomkerülés, ünnepnapra munkavégzés, tisztetlen és botrányos viselkedés, korhely élet, családi perpatvar, házasságon kívüli nemi élet. A szabálysértő egyént a presbitérium szólította meg, s ítélte ekléziakövetésre. A vasárnapi istentiszteleten az ekléziát követő egyén a szószék mellett elhelyezett fekete székre ült vagy a szószék előtt állt meg, a gyülekezetnek háttal, fennszóval bevallotta a bűnét és bűnbocsánatot kért. A lelkész megismételte a bevallott bűnt, majd feloldotta a hívét alóla.

Az ekléziakövetés az évszázadok során folyamatosan veszített jelentőségéből, majd a 19–20. század fordulóján a legtöbb gyülekezetben elhalt (Tárkány Szücs 1981: 807, Barabás L. 1994).

Történetben beszélni

Tematika: a történet mint szövegtípus; a történetek típusai; a történetek tekintélye; a történetmondás helyzetei és funkciói; a karácsonyi és a húsvéti rituális történetmondás; a kántálás mint beszédesemény.

Terminológia: hagyományozott történet, narratív séma alapján megalkotott új történet, élmény- és igaz-történet.

A történet szövegtípus, amely az összefüggéseket esemény formájában jeleníti meg. A deskripciótól, az argumentációtól és az explikációtól eltérően a történetben követhetővé válik a tér, az idő, a társadalom összefüggése, valamint a cselekvések kimenetele. A narratív szöveg sosem vegytisztán szerveződik és kerül előadásra.

A történetmondás számos kulturális szabályhoz igazodik. A történetek egyik részét a hagyományból vesszük át (hagyományozott történet) vagy hagyományos narratív sémák alapján hozzuk létre (narratív séma alapján megalkotott új történet), másik része aktuális eseményt mond el, vagy meglepő narratív megoldásokat tartalmazó érdekes történet (élmény- és igaztörténet). Ennek függvényében a történetnek vagy van, vagy nincs tekintélye. A különböző korszakok más-más történetet kedvelnek, tiltanak és kanonizálnak. Minthogy a történetmondás változatos funkciókat tölt be, a különböző történetek előadása különböző helyekhez, helyzetekhez, személyekhez és szerepekhez kötődik.⁵⁶ A történetkutatás alapvető kérdése, hogy a homo narrans számára történetrepertoárok, történetalkotási vagy történetmondási szabályok állnak rendelkezésére.

A történetmondás jellegzetes helyzetei: a mindennapi élet társalgáshelyzetei, szórazótató célú történetmondás (mese-, viccmondás), a rítusok, az orvosi konzultáció, a törvényszéki tárgyalás. A mindennapi életben a történetmondás a társalgás, a szórazótató,

⁵⁶ Részletesen: *Korok és történetek, Történetek és társadalom, Történetek és attitűdök, Történetek és jelentések, A narráció funkciói, Narratív stratégiák, A történetek előadása, Médiumok és műfajok* (Keszeg 2011a: 36–86).

az informálás, az emlékezés, a hagyományátadás, az érvelés és a legitimálás, a tekintélymódosítás (tekintélyrontás és -építés) szándékának rendelődik alá.

A „mondott rítus” követhet esztétikai, mágikus (varázsló, gyógyító), fesztív, oktató funkciót. A rítus végrehajtásának, a rítusszöveg elmondásának „pszichológiai hatása van a közösség tagjaira, serkenti őket, növeli önbizalmukat és egyben segít a közösség kohézióját erősíteni, integráló hatása van” (Dömötör 1983a: 94–95). A rituális és a ritualizált történetmondás markáns formája a házaló ünnepköszöntés, a *karácsonyi kántálás*, valamint a születéstörténet dramatikus megjelenítése, a *betlehemezés*, a *szálláskereső játékek*, a *szentcsalád járás*. Az eljárás eredetét Dömötör Tekla foglalta össze. Az előadásmód az ókori Európába nyúlik vissza, feltétele a megállapodott nemzeti településszerkezet megléte. Különösen a téli időszakra jellemző, amely az összegyülekezésre, a hosszszas kinntartózkodásra nem alkalmas. A vándorló, fel nem ismert, esetleg áruhás istenség története a kereszténységen kívül is ismert, az újtestamentumi hagyományban több változata található meg. Értelmezése a vendégjog intézményével kapcsolatos, amely szerint az idegent figyelem, köszönetesség, vendéglátás illeti meg. Ebben a gondolatkörben polarizálódik a szegény–gazdag, önzetlenség–gőg értékhatár (Dömötör 1983a: 100–119). Ünnepköszöntő történetként mind protestáns, mind katolikus vidéken előfordul. Ezért feltételezhető, hogy a reformáció előtti korból származik. Megfogalmazása azonban későbbi, feltételezhetően 19. századi ponyvafüzetekben jelentek meg, s vándorkoldusok, kolduló szerzetesek terjesztették el. Kántálóénekként való előadását a folklórisztikai irodalom a 20. század legelején örökíti meg (Kríza 1982: 77–88.)

A forgatókönyv alapváltozata szerint karácsony estéjén, éjszakáján férfiak járnak ünnepet köszönteni, s ilyenkor Krisztus születéstörténetének egyik típusát, a típusok valamelyik változatát éneklik el. A verses történet formája kötött, enyhén variálódhat, hagyományból, többnyire a helyi hagyományból vagy egyházi repertoárból származik. A kántálóénekek epikus motívumai a szentcsalád vándorlása, a betlehemi istállóban, jászolban való születés, az angyali híradás. A verses formához kötelező módon kapcsolódik az akusztikus csatorna: a dallamot az éneklés, esetleg hangszerkíséret reprodukálja. A karácsonyi éneklés nem követeli meg a kiváló adottságot, habár a jó énekesnek egy-egy településen tekintélye van, számon tartják. A kántálók általában csoportba szerveződnek, életkor szerint lehetnek gyermek-, legény- és férfi- és vegyescsoportok. A meglátogatott személyek elsősorban nők, lányok, menyecskék, idősebb asszonyok, szomszédok, rokonok. Férfiakat csupán abban az esetben keresnek fel, ha előljárók (pap, tanító, polgármester). A karácsonyi látogatás célja az udvarlás, a kapcsolatápolás és a karácsony megünneplése. A kántálást hosszabb-rövidebb felkészülés, énekpróba, -gyakorlás előzi meg. Ennek célja a szövegrepertoár felfrissítése, a csoport összehangolódása. A beszédesemény része a kántálóénekek eléneklése az udvaron, a tornácban, az ablak alatt, a verses beköszöntő elmondása a csoport egy tagja részéről, a megköszöntött család tagjaival való társalgás aktuális kérdésekről, az ünnepi készítmények fogyasztása. A beszédesemény résztvevői az énekesek mint beszélők és címzők, a felköszöntött család tagjai mint címzettek, valamint a hallgatók, a kihallgatók. A csoport az éneket olyan hangerővel adja

elő, hogy 100-200 méteres körzetben is hallható és élvezhető legyen. A házba való belépéskor és távozáskor a csoport tagjai boldog/áldott ünnepet kívánnak a családtagoknak. A meglátogatott család tagjai viszonzják a jókívánságokat. A karácsonyi látogatás idején az ünnepköszöntés (Boldog/áldott karácsonyi ünnepet, boldog ünnepet) helyettesíti a megszokott köszönési formulákat. A beszédesemény tónusa ünnepélyes, a házba való belépéstől kezdve pedig vidám. A háziak részéről kötelező vagy legalábbis illő a kántálás megköszönése és pozitív értékelése.

A kántálás mint beszédesemény • Beszédhelyzet: karácsony szombatjának estéje–éjszakája, valamint az azt megelőző és követő időszak. Beszédesemény: egy személy vagy egy család felköszöntése a karácsonyi ünnep alkalmával. Beszédaktusok: a kántálóéneke elénekzése; a verses beköszöntés; a kántálók behívása; társalgás. Beszédközösség: keresztény közösség, közeli ismerősök. Beszédmód: verses történet elénekzése. Folyékony beszélő: az újtestamentumi hagyomány, a legendaballada ismerője. Az üzenet formája: kötött; dallammal előadott vers, ünnepköszöntő formulák. Az üzenet tartalma: vallásos tartalom: Krisztus születésének hírül adása; világi tartalom: ismerősök felköszöntése. Elrendezés, színhely: a felköszöntött személy/család udvara, háza; karácsony szombatjának estéje–éjszakája, a karácsonyt megelőző és követő napok. A beszédeseményben érvényesített szerepek: a beszélők és a címzők egyedülálló vagy csoportba szerveződött gyerekek, legények, felnőttek. A címzettek egy család tagjai, főként fiatal lányok és asszonyok. A kántálás a szomszédságban élő hallgatók figyelmére is számít. A beszédaktus szándéka a Krisztus születésére való emlékezés, a közeli ismerősök felköszöntése, az ünnepi keretben történő találkozás és társalgás. A kántálás adománygyűjtő funkciója a gyerekek esetében maradt fenn. Legények esetében a kántálás udvarlás jelleggel is rendelkezik. A beszédaktus tónusa (kulcsa) vallásos, ünnepélyes és bizalmas (baráti, rokoni), enyhén tréfás, évődő. A beszédaktus csatornája az oralitás (vokalizáció: beszéd, ének és zene). A kántálás során ünnepélyes, ezen belül enyhén vallásos beszédforma (beszédstílus) érvényesül. A kántálók és a háziak interakciójában kölcsönös szimpátia nyilvánul meg. Az éneklésbe esetleg a háziak is bekapcsolódnak. A kántálókat kötelező fogadni. A beköszöntőt követően a kántálókat a házba hívják, leültetik és elbeszélgetnek velük. A gyerekeknek pénzt adnak, őket is, akár csak a többi látogatót megkínálják. A sütemény mindenkit megillet, a legényeket és a felnőtteket itallal is kiszolgálják. Habár a kántálóéneke Krisztus születéstörténetét mondja el, a kántálást valójában a társadalmi szimpátia kifejezéseként értelmezik. Megítélésben a művészi teljesítmény nem játszik szerepet. A kántálóéneke legenda, verses formája miatt legendaballada.

A magyar folklorisztikai irodalomnak tudomása van a farsangi és a húsvéti adománykérő, házaló énekes köszöntésről is (Kríza 1982: 131, 134). Szertartásos verses történetmondás történik húsvét második napján is. Ezúttal azonban a történetet nem énekelik, hanem szavalják.

Olvasmány

1. Kántálás a Mezőségen. A hagyományosnak tekinthető életformának az 1962-ben záruló kollektív vizálás vetett végét. Ebben a megszűnt világban valamelyik szülő vagy nagyszülő a kisgyerekekkel maga ment kántálni a közeli rokonokhoz, szomszédokhoz. A kisiskolások csoportba gyülekeztek, 3-15 fő, s ők karácsony szombatjának délelőttjén, délutánján járták végig a települést. A nagyobb iskolások délután vagy este indultak útnak. A konfirmált fiatalok sötétedés után, éjfélig jártak. Este vagy éjfélkor indultak el a házasok, ők reggelig járták a házakat. Az ő csoportjuk folyamatosan duzzadt, mert magukkal vitték a felkészített családok tagjait is. Mindenik csoport vegyes volt, fiúk és lányok, férfiak és nők is részt vettek benne. A vegyes lakosságú településen a csoportban mind románok, mind magyarok voltak, s mind a román, mind a magyar családokhoz betértek, s hol román, hol magyar éneket adtak elő a repertoárból. A kollektívizálással együtt járó változások a kántálásra is kihatottak. A családok elköltözése miatt a gyerekek és a fiatalok száma megcsappant, a kántálók kisebb csoportokban indulnak útnak. Az etnikailag vegyes csoportok megszűntek, a magyar csoportok csupán a magyar családokat látogatták, a román csoportok pedig a román családokat. A gyerekek korábban, már karácsony szombatjának délelőttjén elkezdi az ünnepköszöntést. A kántálást többnyire ők tartják életben; a felnőttek és a fiatalok ritkán indulnak el. A csoportok kevesebb családot látogatnak meg. A felnőttek több helyen ünnep első és második napján kántálják meg barátaikat, komáikat, rokonaikat. Helyenként a presbiterek is kántálni mennek, ők a lelkész családját köszöntik fel.

Az 1970–1980-as évekig egyes csoportokat hangszeres zenészek is elkísérték, ebben az esetben a vokális zenét a hangszer hangja is színezte.

A kántálás csoportos teljesítmény volt, azt ezt követő beköszöntéshez a csoport legtehetségesebb előadóját választották ki, s a beköszöntést egész este ő végezte.

A szöveggyűjtések a Mezőségről 28 szövegtípust azonosítottak, 294 változatban (Gergely 2016: 49–64).

2. A szálláskeresés történetei, a történetmondás funkciói és gyökerei. Mária és József a „bölcsovácstól” kér szállást. Sok vendégére hivatkozva a házigazda elutasítja az ismeretlen vándorokat. Vak leánya a barmok jászlához vezeti őket. Éjfélkor megszületik Jézus, tizenkét angyal őrzi a jászlát. Másnap a kovács azzal mengetőzik, hogy ha tudta volna, hogy kik kopognak ajtaján, aranyból, ezüsből adott volna szállást, ő pedig a földre feküdt volna. József átkot mond a kovácsra, a lányára pedig áldást. A történet kántálóénekként ismert.

A történet egy változata szerint Jézus és Szent Péter részesül elutasításban, majd Veronika asszony fogadja be őket. A történet különböző alkalmakkor énekelte vallásos (legenda)ballada.

Egy másik változat szerint Krisztus (esetleg Szent Péterrel) szállást keres. A jámbor gazda készségesen kaput nyit a vándoroknak, szívtelen felesége viszont gyékényágyra és kópárnára fekteti őket. Éjjel a gazdasszonyt betegség lepi meg: derékfájás fogja el, nyakára pedig golyva nő (a gyékényágy és a kópárna analógiájára). A könyörületes Krisztus meggyógyítja. A történet ráolvasás formájában Zagyvarékason és Lészpeden gyógyításra szolgált.

Az utóbbi változatot Berze Nagy János meseként szerepeltette katalógusában.

A szálláskereső istenség történte az ókor óta ismert, s a keresztény kánonban és folklórban is népszerűsége tett szert. A magyar népi kultúrában a történet azonos narratív struktúrával rendelkezik: a szűzanya vagy Krisztus szállást keres; a házigazda méltatlan körülmények közé utalja. A házigazda bűnhődik vagy megbánja tettét. A történet alapját a következő bináris oppozíciók képezik: szent–halandó, könyörületes–szívtelen, férfi–nő.⁵⁷

A kántálóénekként ismert másik történettípus háttérét a középkori látomásköltészet képezi. Szűzséje: megnyílik a menny vagy a paradicsom kapuja, látható a bölcsov, a csecsemő, kezében aranyvessző és -alma, a bölcsov ringató Mária. Akárcsak az előbbi típus, Jézus születéstörténete is ismert mind a katolikus, mind a protestáns vidékeken (Krizsa 1982: 109–125).

3. A pusztakamarási kántálással kapcsolatos emlékeit Sütő András a következőképpen örökítette meg. „Apám is kántálni ment a presbiterekkel. Anyám otthon tartott szolgálatot. – »Szabad köszönteni?« – »Szabad, szabad!« – ismételte gyermeki örömmel. Le-lehunyta a szemét, próbálta kitalálni hang, vétség, ének szerint a vendégek személyét. »Ez Juli, ez Feri, Gergi, Verona, Ilona! Újra látjuk egymást!« A gyerekeknek és a cigányoknak kiosztott egy zsáknyi peracet. Jóízűen kacagott a tréfás köszöntőkön. – »Mondd még egyszer!« – »Hallgasd!« – intett felém. Rokoni, baráti, ismeretségi szálakat bogozott újra. – »Ezt a fiúcskát ismered? A Jónás fia! Hát azt a szép lányt? A Mihályé! Öleld meg bátyádat! Istenem, be szépen nőtök! Istenem, hogy múlik az idő!«” (Sütő 1972: 195.)

⁵⁷ A szálláskereső istenség szűzséje magyar ókori és keresztény gyökereit, a magyar történetek funkcióit összefoglalja Dömötör 1983a: 110–119.

4. A magyarózdai kántálást Horváth István örököltette meg.

„Kántálni magyarózdiai csak házasság nélkül legények és gyermekek jártak. Négy-öt személy szerveződött egy-egy csoportba. Közülük egy a beköszöntő volt.

A kántálásért még a század elején is kalácsot adtak a kántálóknak, amelyet a bor s a disznóátlék mellé gyűjtöttek valamikor. Később, amikor a »bortöltés« elmaradt, már inkább pénzt igényeltek a kántálók.

A kántálásban – emberemlékezet óta – legelső sorban a gyűjtés jellege domborodott ki.

A régi kántálósok, beköszöntők, nagyrészen népi alkotások voltak. Később, a század tízes éveitől egyházi énekeskönyvből vették a kántáló éneket és a beköszöntőt is.

A csendes téli estében egyszer csak kutyaugatás csattant fel, majd hócsikorgás hangja közeledett az ablak felé, végül a békérő szava:

– *Gazduram, megengedi kántálni?*

– *Meg, meg, csak fújjátok!*

És előbb csak egy háznál, majd mind többnél, s végül faluszerte zengett a kántáló ének:

*Paradicsom mezejibe
Aranyszünnyeg leterítve.
Azon fekszik az Úr Jézus.
Jobb kezibe aranyalma,
Bal kezibe aranyvessző.
Mikor aztat megszundítja,
Zúg az erdő, cseng a mező.
Sose láttam olyan szép fát,
Mint a Krisztus keresztfáját,
Piros vérrel virágozik,
Szentlélekkel illatozik.*

Ezt a kántálást úgy emlegetik a vének, mint a legősibbet, a leginkább énekeltek, de ezenkívül sikerült még két más, Magyarózdon réginek mondott kántáló szövegét is lejegyzemem. [...]

Míg a kántálás zajlott, nem nyugodott a kutya sem, s kántálás közben egyik-másik kántáló nem éppen istenes szavakkal vitakozott vele. Az ének befejezése után a beköszöntő állt elé, s közel lépve az ablakhoz, felköszöntötte a családot.

*Örömből való hálákat
Adunk az Istennek,
Isten öfenségének, hogy megértük
Karácsonyszombatjának estéjét.
Az Isten léptessen által
Karácsony első napjára,
Mint az Úr Jézus Krisztus
Születése napjára.
Első napjáról másod napjára
Mint Szent István napjára.
Harmad napjára mint
Szent János napjára.
Aztán léptessen által
Az elkövetkezendő esztendőbe.
Áldja meg az újesztendőt
Újabbnál újabb áldásokkal:
Úgy mint szántóföldjeinket
Sűrű gerezdekkel!
Kaszáló réteinket
Sűrű buglyákkal,
Égnek harmatjával,
Földnek zsírjával!
Mindezeket a jókat
Kívánjuk kigyelmeteknek!*

– *Köszönjük, köszönjük! Na, tartástok a zsákot* – hangzott a megnyíló ajtón át belülről, és kalácsot csúszattak a zsákba.

A kántálól, végig az utcán, házról házra járva mindenüvé betértek, s ha valamely családnál nem akarták fogadni őket, közeledtükre elfújták a lámpát.

Sötét ablak alatt nem csendült fel a kántáló ének. De sok esetben bosszulatlan se maradt a lámpa elfűvése. Ádáz szitkok mellett az utcaajtóját vagy éppen a kapuját vitték el a harmadik szomszédig is a visszautasított kántálók.

Karácsony első napja délelőttjén megilletődött, sajtáságos vallásos hangulat csendje ülte meg a falut.

Emberemlékezet óta, a nagyon régi időktől fogva az ünnep első napján, a harmincas évekig, a helyi muzsikások zenés kántálóval járták végig a házakat a kezesekkel, kalácsot gyűjtve. Szomszédfalusiak is kántáltak karácsony első napján Magyarózdton, vagy turkás csoportokkal járták a házakat [...]” (Horváth I. 1971: 110–112.)

A magyarózdai szokásmodellben néhány helyi beszédszokást és értelmezést találunk. Kántálni csupán férfiak, fiúgyermekek vagy legények indultak útnak. A falu több kántálóéneket ismert, legnagyobb tekintélye a legősibbnak tartott történetnek volt. Az 1910-es évektől a templomi éneklés hatására a kántálók is szoltárt énekeltek. A kántáló csoport a házhoz érkeve engedélyt kért a kántálásra. A kérés elutasítása illetlenségnek számított. Ezért úgy vették elejét, hogy a házban a lámpát elfújták. A csoport tagjai a helyszínen bosszút álltak. A kántálásnak adománygyűjtő jellege volt. A 20. század első felében a csoport minden háznál kalácsot és bort kapott, amit tarisznyába és korsóba gyűjtöttek. Később a természetbeni adományt a pénz váltotta fel.

A tréfás nyelvi kapcsolatok

Tematika: a komikum formái; a komikum szerepének értelmezése; a komikum formái a népi kultúrában; a tréfás nyelvi kapcsolatok; az ugratás egy esete: a rátótiádák funkciói; a nevetési tilalom.

Terminológia: komikum, ugratás, tréfás nyelvi kapcsolat, rátótiádák.

A *komikum* esztétikai minőség, formái a *humor*, a *gúny*, az *irónia*. Alkalmazásának célja a visszásságok leleplezése, egy helyzet nevetséges voltának tudatosítása, a torz jelenségek elutasítása, a hangulatkeltés, a szórakoztatás, a nevetetés, az elmés virtuskodás. Létrejötté összefüggésben van az értékrend megjelenítésével. A kutatás az emberi kultúra korai korszakaiból mutatja ki jelenlétét (mítosz, hősepika).

Két alapvető értelmezése már az ókorban megjelent. Platón, majd a 20. században Freud szerint a komikum elítélendő, mert önzésből ered. Arisztotelész szerint a komikum forrása a társadalomban előforduló hiba láthatóvá válása, a humor által az egyén kivonja magát a környezet sorvasztó hatása alól, feszültséget vezet le, a nevetés a társadalom összetartozását erősíti. A humor jótékony társadalmi szerepét 19–20. századi elméletek is hangsúlyozták (Csernisevszkij, Freud, Jung, Bergson). Kant, Hegel a komikumot a kontrasztokból (helyes–helytelen, normális–abnormális) vezette le. Csernisevszkij a jelentéktelen, a torz uralomra jutását nevezte komikusnak. A komikum megjelenési formái a helyzet-, a jellem-, a nyelvi komikum. A nyelvi komikum formái a kevertnyelvűség (*makaroni-szövegek*), a táj-, csoportnyelvi sajátosságok és az egyéni beszédhabitusok utánpótlása, a szemantikai többértelműség, a félreérthetőség kiaknázása, a beszédhelyzetben inadekvát szóhasználat (Faragó 1971, Kovács Á. 1977).

A népi kultúrában a komikum formái az alakoskodó és parodisztikus játékok, a tréfás és parodisztikus szövegműfajok (anekdota, adoma, vicc, csúfolók, paródia és travesztia,

rátótiáda, tréfás mese, tréfás ballada). Kontextusát tekintve kapcsolatban áll a mesélés, azaz a felnőttek és a gyerekek, valamint a felnőttek együttléti alkalmával, az átmeneti ritusokkal, funkciója szerint a lokális emlékezet alakzataival.

A komikum értelmezésének harmadik paradigmája a humort, az iróniát, a szatírárt beszédaktusként, tréfás nyelvi kapcsolatként értelmezi. Az ugratás egy aszimmetrikus társadalmi viszony esetén szerveződő beszédkapcsolat. Ilyenkor az esemény forogatókönyvét és értelmezését a társadalmi hierarchia írja elő, teszi lehetővé. Alfred Reginald Radcliffe-Brown brit szociálanropológus klasszikus meghatározása „tréfás nyelvi kapcsolatnak nevezi azokat a társadalmi kapcsolatokat, amelyekben az egyik félnek megengedik, sőt, gyakran elvárják tőle, hogy ugrassa vagy gúnyolja a másikat, és ez utóbbitól pedig azt várják el, hogy ne sértődjék meg” (Radcliffe-Brown 1940, 1949; idézi Biró 1997: 11). A felnőtt a gyermekkel, a felvilágosult a tudatlannal, a feddhetetlen a bakit elkövető személylyel, a centrumban lakó (a városi) a periférián élővel, a bennszülött a bevándorlóval, a többségi a kisebbséggel kezdeményez ilyen beszédaktust. Biró A. Zoltán az ugratási események szocializációs, identitáserősítő szerepét hangsúlyozta (Biró 1985, 1997).

Az ugratás ritualizált formái a lakodalmi vonulás és tánc idején elhangzó rikoltás, csujogtatás, a kis- és nagyvőfélyek vetekedése, a falucsúfolás, a gyermekfolklor csúfolómondókái. A téma gazdag irodalmából és szövegtárából: nemzetiség-, asszony- és leánycsúfolók (Solymár 1982; Küllös 1999, 2004: 168–258; Pogány 1978: 187–204; Pozsony 2000), településcsúfolók (Szendrey Zs. 1927, Bereznai 1986, Gunda 1989, Kovács–Benedek összeáll. 1990, Halász 1994, Duka 1995, Vőő 1995, Keszeg 2006c), a csúfoló gyermekmondókák (Faragó–Fábián 1982: 269–340), táncszók, rikoltások (Kürti 2003, Bogdán 2004).

Olvasmány

1. A rikoltás, a csujogás a lakodalomban, a násznép utcai vonulása idején vagy tánc közben hangzik el. Felnőtt személyek (legények, férfiak, asszonyok) tréfás, gyakran erotikus tartalmú, a helyzetre, a lakodalom és a tánc helyzetére és résztvevőire vonatkozó, versbe foglalt megjegyzéseket „kiáltanak ki”. A célba vett személyek az ifjú pár, az örömszülők, a násznagy, a lányok és az asszonyok, a bámszokdók. A rikoltásnak helyzetértelmező, főként szórakoztató szerepe van. Tranzaktív kommunikációs gyakorlat, a válaszra nem nyújt lehetőséget.

2. Biró A. Zoltán Korondon örököltette meg az alábbi beszédeseményt, amelyben felnőtt férfi ugratja a szomszéd kislányt.

„– Sanyi bátyja, megnézhetem-e a kicsi macskákat?

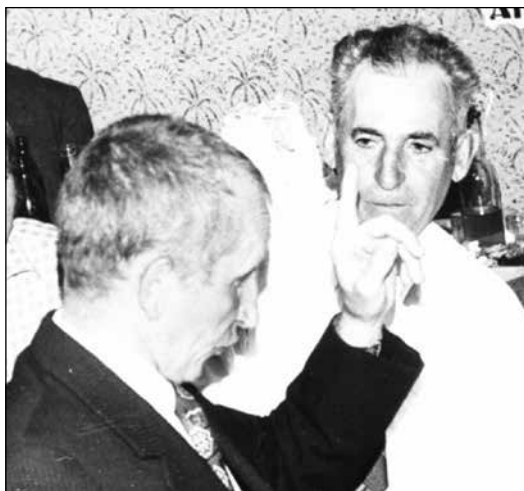
– Nézzed, Laci. [...] Ejsze, tetszenek neked azok a macskák? [...] Mondd meg apádnak, szerezz nekem egyet. [...] Én egyet adok neked, vidd haza.

A gyerek szeme egyből felcsillan, most már nem figyel a macskákra, hanem a Sanyi bátyja szavain csüng.

– [...] Válaszd ki, hogy melyik kellene... A szürkét nem adom, met az nyávog a legszebben, a másik kétből egyet elvehetsz. [...] De azt tudod, hogy ingyen nem lehet. [...] Tedd belé abba a dobozba, s vigyed. Otthon mondd meg apádnak, hogy a kicsi bornyútokat hozzátok ide a macska helyibe. [...] Eredj, fuss haza, s kérdezd meg, hogy adja-e, s hozzátok hamar a bornyút, s utána a macskát is vihetitek. De hamar gyertek, mert másnak eladom.

Laci elszalad, még mindig nem fogta fel, hogy mi is történt vele. A történethez hozzátartozik az is, hogy jónéhány napig gondosan kerüli a Sanyi bátyját. Hogy mi is történhetett otthon, azt nem nehéz kitalálni. Rádöbentették arra, hogy csak játszódtak vele, Sanyi bátyja csúfot üzött belőle.” (Biró 1997: 110–111.)

A tréfalkozás alapformái közé tartozik a nagyotmondás, a félrevezetés. A nagyotmondás szövegtípusa a hazugságtörténet, a münchauseniáda, szüzséje a mesterhazudozás, szertartásos alkalmazására április elsején, férfiak összefüvetelien kerül sor (Keszeg 2002h).

9. Férfiak társalgása
(Drethemtelep, 1980, Tuka Gábor felvétele)

Az ugratás egy esete: a rátótiádák • A folklorisztika *rátótiádáknak* nevezi az egy-egy közösség viselt dolgairól szóló narratívumokat. A rátótiáda tartalom szerint ismert személyekhez, helységekhez fűződő történet; előadása alkalmával a hitelesség kérdése általában nem merül fel (Kovács–Benedek 1990: 10). Alak és terjedelem szerint „nagyon változatos formákat ölthetnek, az egyszerű jelzőtől, szólástól az anekdotáig, sőt a láncszerűen összekapcsolt cselekményű tréfás meséig, de a legismertebb és legkedveltebb forma az egyszerű, anekdotikus szerkezetű, egypólusú anekdota, melynek központjában valamilyen hibás, komikus cselekedet, viselkedés, nyelvi szokatlanság áll” (Vő 1995: 9).

Az általában apokrif eredetű, népszerűvé vált történetek nem igazságértékük, hanem kommunikációs és identifikációs funkciójuk révén töltik be szerepüket. Olyan *többlepcsős alakzatokként* működnek, amelyek társadalmi/kulturális konszenzus alapján jutnak szemantikai jelentéshez. Egy primér referenciára hivatkozva a következő implicit összevonást végzik el: 1. A településen hajdan rendhagyó esetre került sor. 2. A rendhagyó esetről szóló narratívumba minden, a településen élő személy behelyettesíthető. 3. X. Y. is a településen él. 4. X. Y. a jelen helyzetben a narratívum előadása által megvádolható, felelősségre vonható, nevetségessé tehető.⁵⁸

Az emlékezés társadalmi kereteiről 1925-ben írott könyvében Maurice Halbwachs francia filozófus és szociológus teszi a következő paradigmátikus megjegyzést: „cependant, c'est dans la société que, normalement, l'homme acquiert ses souvenirs, et qu'il les reconnaît et les localise” (Halbwachs 1925: VIII). Azaz, az emlékek felidézése meghatározott társadalmi keretben történik, meghatározott társadalmi keretben tölti be funkcióját. A társadalmi keret az az ellenőrző, aktivizáló intézmény, amely az emlékezési eseményt szabályozza.

⁵⁸ A rátótiádák fenti logikáját Kovács Ágnes írja le (Kovács–Benedek 1990: 13).

A rátótiádák előadásának primér szinten kedveznek azok az együttléti alkalmak, amelyeken különböző települések képviselői vesznek részt, és a beszédesemény folyamán megtörténik a személyek települések szerinti azonosítása.⁵⁹ A hagyományosan, konszenzus alapján egy-egy településhez, annak lakóihoz hozzárendelt történeti narratívumok (akárcsak híresztelések, proverbiumok, emlékezetes mondások, étkezés-, öltözet-, építkezés-, gazdálkodásbeli specifikumok) *a térben, az időben, a társadalomban való primér tájékozódás*, a tér, a társadalom tagolásának, identifikálásának, a kulturális tér, a társadalom megtaníthatóságának, számontarthatóságának, a lokális múlt felidézésének szerepét töltik be. *Az évődés, élcelődés, ugratás* provokatív nyelvi viselkedés, amelynek célja egy egyenlőtlenégi helyzet kialakítása, elfogadtatása. Jelen esetben, egy-egy közösségre vonatkoztatott sztereotípiát, előítéletet egy személyre való kiosztása történik meg. A személy rendelkezésére a következő lehetőségek állnak: 1. tiltakozik a sztereotípiát érvénytelensége miatt; 2. tiltakozik a sztereotípiával való azonosítás ellen; 3. elfogadja a sztereotípiát. A beszédhelyzet épp ezért feltételezi a hallgatóság jelenlétét az ugratási eseményen; az ugratás, akárcsak a védekező reakció a nyilvánosság előtt tölti be szerepét. A rátótiádát az elsődleges orális jelleg jellemzi, s előadása valójában két szembenálló identitás szembesülésén, viszonyán alapszik. Mint orális viselkedés, a beszélés, a helyzethez való igazodás stratégiáját követi, az eseményben való részvételre ösztönöz, közösségi érzést alakít ki, a jelen pillanatra összpontosít, kihasználja a szövegekörnyezet kínálta kontextuális tényezőket.⁶⁰ Sikere nem a szüzsétől, hanem előadásától, időzítésétől, az előadó nyelvi kompetenciájától, akárcsak a célba vett személy kommunikációs kompetenciájától függ. Ily módon a rátótiáda (pozitív és negatív) előítéletet termel, forgalmaz, előítéletet fogadtat el. És ez már a beszédaktus *szocializációs funkciójával* függ össze: szerepe a másságra való ráfigyelés, a másság megjelenítése, ironizálása, tudatosítása, elfogadtatása. A rátótiáda valójában egy közösségbe integrálja a helyesen ítéleket és a hibázókat, s ezáltal nem aláássa, hanem erősíti, árnyalja az összetartozás tudatát.⁶¹

A tréfás narratívumok két világrend, két értékrend, két viselkedési norma konfrontációját végzik el. Az egyik – a hibás, az egyedi, a szokatlan – a narratívumban van megjelenítve. Az előadás során ez ütközik meg a narratívumoknak a fikció, a „hazudozás” által éltetett világa és a valós világ rendjével, szabályaival és normáival mint a szövegen kívüli kognitív kontextussal.⁶² S miközben az egyik világ nevetségessé válik, kudarca megerősí-

⁵⁹ Gunda Béla a tréfás beszélgetéseket, a vásári, kocsmái mulatozást, a katonáskodást, a lakodalmi, névnap beszélgést, a malomban való várakozást, a vonatozást, a munkásszállások beszélgetéseit, a búcsúról való hazatérést, Vöő Gabriella a legeltetést, a szénacsinalást, a fürdőhelyi együttléteket, a templomozást sorolja az ugratás alkalmi közé (Gunda 1989: 146, Vöő 1995: 17–19). Seres András a tréfálkozás újabb alkalmaként az ingázást említi. Bár a gyűjtő nem hívja fel rá a figyelmet, történetei között rátótiádák is találhatók (Seres 1992: 151). A sepsikőröspataki Imreh Lajos kisiparosok műhelyében, a tekepályán, utazás közben, munkaszünetekben szórakoztatta hallgatóit (Imreh 1985: 15). A tavaszi határkerülés szokásmozganata a férficsapatok tréfás vetélkedése (Barabás L. 1980: 207).

⁶⁰ Az elsődlegesen szóbeli, „verbomotoros” kultúrát Walter J. Ong, az amerikai információ-történeti irodalom meghatározó alakja írta le (magyarul: Ong 1998).

⁶¹ E gondolatot Vöő Gabriella fogalmazza meg (Vöő 1991: 452, 454).

⁶² „A tréfás szövegekben a komikum egyik forrása éppen az, hogy a szövegben felépített világ és a való világ között óriási az eltérés.” (Hoppál 1998: 108.)

ti annak a világnak a rendjét, amelyben a történet előadásra kerül. Az előadás az az esemény, amely e konfrontációt megvalósítja. E tréfás történetek tehát két világot választanak el egymástól: a torz, hibás és a helyes világot. A mások világát a mienktől. E sajátosága révén a rátótiáda a trufával, a tréfás mesével, az adomával, a viccel ugyanazon szövegcsoporthoz tartozik. Ami megkülönbözteti tőlük, az a rátótiádanak külső referenciával való konvencionális összekapcsolódása.

E pragmatikai funkció a rátótiádat egyazon használati kontextusba helyezi a történeti narratívumokkal: a helyszínekhez kapcsolódó narratívumokkal (toponimek, aetiologikus történetek, utazás narratívumok), a biografikus narratívumokkal (emlékezetes tettek, emlékezetes mondások, halottbúcsúztatók, sírfeliratok), a társadalmi események, konfliktusok továbbélő emlékével (igaztörténetek, lokális balladák). E narratívumok által valósul meg a különböző keretekben zajló kommunikatív/kulturális emlékezés.

Próbátétel: ellenállni a nevetésnek • Egy – a megnevetetés szándékával, s különösen egy felettes státusszal rendelkező személy részéről – elhangzott tréfa közömbös arccal történő fogadása udvariatlanságnak minősül. Normasértő a tréfálkozás inadekvát helyzetben történő kezdeményezése, akárcsak egy sikertelen megnyilatkozás kinevetése. A nevetés helyzeteit, a megnevetetés stratégiáit rendre, több helyen említettük. Itt egy apró adattal szeretnénk a témát kiegészíteni. Sajátos helyzet az, amelyben valakit nevetésre ingerelnek, s a helyzet tőle azt kívánja meg, hogy komoly maradjon. Győr-Sopron megyében a faluban körbevitt pünkösdi királynénak nem volt szabad elnevetnie magát, bármennyire is ösztönözték erre. Ha megállta nevetés nélkül, a következő dicsérettel illették: *Nem fényes menyecske, hanem királyné*. „A nevetési tilomban ősi avatási próbát sejtethetünk” – feltételezi Tátrai Zsuzsanna (1990: 180).

A rábeszélés

Tematika: a rábeszélés beszédhelyzetei, szövegformái.

A *rábeszélés* a meggyőzés szándékával érvényesített argumentatív beszédstratégia. A beszélő egy általa célba vett személy számára előnyösnek tartott helyzet, állapot eléréséért érveket sorakoztat fel. Míg azonban a *meggyőzés* minden érvre tekintettel van, az érvek szembesítéséből von le következtetést, a rábeszélés a szándékot aláásó érveket tudatosan elhallgatja. Lehet egyszeri, és lehet időben elhúzódó, meg-megújuló beszédesemény. A rábeszélés stratégiáját érvényesíti a vásári és a piaci alkudozás (állatok, termények előnyeinek hangoztatása), a fiatalok házasságkötés céljából történő (össze)kerítése. A hamis érvelés tréfás, hangulatkeltő hatását aknázzák ki a farsangi és a lakodalmi játékok, paródiák (a halott, a vénlány, az álmenyasszony hibáinak erényként, előnyként való felsorakoztatása).

A modern marketingműfaj, a reklám olyan kereskedelmi hirdetés, amely a kínált áru és szolgáltatás pozitív karaktereit sorakoztatja fel (Síklaki szerk. 1990, Pratkanis–Aronson 1992).

Rejtvény feladása rítusokban

Tematika: a rejtvények alkalmazása a rítusokban.

1. (lakodalomban) A találósok a lakodalom rítusában kontextualizálódtak. A kérdés feladása és megfejtése egyik olyan próbatétel, amelytől a menyasszony kiadása, valamint a vőlegény házához való átkísérése függ.

Gomboson a hagyományos szokásmodellben a kérdés feladására a menyasszonyos házhoz érkezéskor került sor. A feladó a menyasszony násznagya, a választ pedig a vőlegény násznagyának kellett megadnia. Néhány feladvány:

Miért hívta Jézus Ádámot Ádámnak? Mert Ádám volt a neve.

Meddig volt Ádámnak nyugodalmatlan éjszakája? Amíg Isten megteremtette Évát. (Jung 1978: 106.)

Magyarózdón a menyasszony násznépe elbarikádozta magát az érkező násznép előtt: „A menyasszonyos vendégsereg elrekesztelte s elállta a kaput a vőlegény és vendégserege előtt. A szószóló gazda kétségbe vonta, hogy jószándékkal vannak. Találós kérdéseket tett fel a násznagynak, kikötve, megígérve, hogy megfejtése árán, népével együtt bebocsátást nyer. Közben a vőlegény lakodalmas népe a kaput ostromolta, lövéseket adtak le a levegőbe.” (Horváth I. 1971: 132.)

Magyarón a „régii lakodalmi szokások” közé tartozott a *vőfik vagdalkozása*, a menyasszony elbúcsúzását követően, a *táncosházban*. Ezt három találós kérdés feladása zárta. A kérdéseket a második vőfély adta fel az első vőfélynak, aki a vőlegény násznépe nevében a *vicai* (kiadó) gazdához akart szólni. A kérdések leleményesek, gyakran pajzának

10. A gazda az utat elkötő személlyel egyezkedik (Detrehemtelep, 2004, Keszeg Vilmos felvétele)

és teljesen újak, ismeretlenek voltak. Ha a vizsgára fogott vőfély nem tudta megválaszolni a kérdéseket, riválisa megszegényítette: *marsot húzatott, s társát eltávolította a terem-ből. Később is sértegethette, ilyen szavakkal: – Még te mersz elémbé állni, gyáva legíny! Hallgass, má' láttam apádat, csengettyűt vót a nyakán, s szőres bacskar a lábán.* Ha megfejtette a feladványokat, máris elkezdhette a köszöntőjét; ha nem, akkor csak a megszegényítése után tehetette meg.

Milyen kérdések hangzottak el? *Milyen lyukból van a legtöbb a világon? (Tarlólyukból) Mi nélkül nem járhat egy malom? (Dörömbölés nélkül) Honnan hajtanak legtöbb marhát a vásárra? (Hátulról) Hol ordított a szamár akkorát, hogy az egész világ meghallotta? (Noé bárkájában) Mikor van a lány lába között a legtöbb hús? (Amikor lovon ül) Melyik oldalán van a lónak több szőre? (Amelyiken a sörénye van)* (Zsigmond–Palkó 1996: 155–156.)⁶³

2. (határkerülésen) A találós feladása a tavaszi határkerülés rítusába is beilleszkedett. A Nyárad és a Kis-Küküllő folyók vidékén a határt kerülő férfiak csoportjai a határhompoknál találkoztak, ahol a különböző falvak csoportjai virtuskodó akciókban vettek részt. Különböző módon *határátlépésre kényszerítettek* egy-egy gyermeket (átcsalták, átrántották a falvak határvonalán), s ezt itallal vagy találós kérdésre való megfeleléssel lehetett kiváltani. A kérdést felnőtt, főként idős személyek adták fel és választák meg. A beszédaktus része volt a *hibálódzás*, azaz a hiba, a pontatlanság keresése a válaszokban (Barabás L. 1980: 207).

Versben beszélni

Tematika: a versírás és a versmondás mint populáris gyakorlat; a versmondás alkalmi: verses ünnepköszöntés, versek az átmeneti rítusokban; az emlékversírás mint beszédesemény.

Terminológia: amatőr írás, alkalmi szerző, rigmus.

A köztudat szerint verset a költők írnak, s a színészek, a szavalóművészek adják elő.

Ha valamikor valóban így volt, akkor a helyzet nagyot változott. Verset sokan írnak, s sem ők magukat nem tartják költőnek, sem mások őket. S ugyanígy, verset sokan mondanak, olyanok is, akik nem színészek.

S ha még következetesebbek kívánunk lenni, akkor azt kell mondanunk, hogy a vers maga is nagyot változott. A vers történetében több olyan kontextust különíthetünk el, amelyek a verset életre hívják és életben tartják. Az alábbiakban azokat az alkalmakat tekintjük át, amelyek keretében a versmondás (nép)szokásnak minősül.

Az irodalomtörténet és az etnológia érdeklődésének hiányában az amatőr versírás története egyelőre feltáratlan. A szociológia egyik vonulata a középkortól kezdve azonosított-

⁶³ Balázs Lajos a csíkszentdomokosi lakodalomban elhangzott találós kérdéseket tette közzé (Balázs L. 1994: 363–368).

ta az *amatőr írást* (Mouaci 2001). Formái a nemesi, az udvari költészet (középkor), a felvilágosodás korának alkalmi lírája (17. század), a munkás-, a népi és a proletár költészet (18–20. század). Ebben az értelmezésben a versírás kulturális habitus (Donnat 1996). Az íráshabitus és -stratégia alapján az amatőr költők két csoportba sorolhatók. Az *alkalmi szerzők* szándéka nem az önkifejezés, az autonóm életmű megalkotása. Műveiket megrendelésre, adott alkalmakra készítik el. Az alkotás a lokális társadalomban felvállalt szerepnek megfelelő cselekvés. A autodidakta versírás két típusa, az autonóm és az alkalmi költészet; e típusok, valamint az írás rítusokban való feltűnésének bemutatását korábban készítettük el (Keszeg 2008a: 249–269, valamint 130–135).

Anélkül, hogy a figyelmét ráirányította volna, a magyar folklóriztika a 19. századtól adatolni kezdte a vers rítusokban való jelenlétét.

Verses ünnepköszöntés • Az ünnepköszöntésnek – s ezen belül a versben történő köszöntésnek – a szómágia az alapja. A házról házra járásba illeszkedő „mondott rítus” Európában a köszöntésnek a letelepedett földművelő és iparos népekre jellemző, általános, ősi formája, „ennek keretében egyaránt elhangozhatnak mondókák, jókívánságok, rítusénekek és párbeszédesszövegek”, elsődleges funkciója a mágia gyakorlása (Dömötör 1983a: 100, bővebben 94–102.)⁶⁴

Az ünnepi kalendáriumban három naphoz kapcsolódik versmondás.

Az **újévköszöntés** szilveszter délutánján kezdődött, többnyire azonban szilveszter éjfélen, Újév hajnalán és délelőttjén zajlott, s az év első napjának délutánján zárult, települések szerint eltérő forгатatókönyv szerint. A verset csoportokba szerveződött vagy magányosan házaló férfiak végezték. Éjfélkor a település központjába, általában az éjféλι vallásos szertartást követően a templom elé gyülekezett lakosság jelenlétében történt. Hajnalban az udvarra, a tornácba bekérezkedő legények, délelőtt a fiúgyermekek mondtak verset. Az éjféλι és a hajnali köszöntés zajkeltéssel, korbács-, ostorcsattogtatással, lövöldözéssel társult. A csoport egyik tagja engedélyt kért a köszöntésre, a verset is a csoport egyik tagja mondta el. Az ünnepköszöntő férfiakat és legényeket itallal és süteménnyel kínálták, a fiúgyermekeket pénzzel ajándékozták meg, süteménnyel és gyümölcscsel kínálták.

Az ünnepköszöntő verset általában *rigmus*nak nevezik. A rigmusok a hagyományozott szövegek, a változatok alig néhány típusba sorolódnak. A vers szemantikai szerkezetében előforduló motívumok: az újév kezdetének konstatálása, a köszöntés szándékának bejelentése, bőséget és egészséget célzó jókívánságok előadása, a házigazda adományozásra való ösztönzése. A bőségre vonatkozó jókívánságok egy paraszti-rurális életvitelt idéznek meg (gabona-, gyümölcstermesztés, dísznó- és tyúktartás és -vágás, pánkóés kenyérsütés, borfogyasztás). A vers hangulatát két beszédmód határozza meg: a vallá-

⁶⁴ Szükségesnek tartjuk sajnálattal megjegyezni, hogy az etnológiai irodalom a versben való köszöntést nem tematizálja. Dömötör Tekla a „varázserejű szónak” osztatlan fejezetet szentelt, s ebben elsősorban a ráolvasás típusait tekinti át (Dömötör 1981: 174–182).

sos vagy a tréfás beszédmód, olykor egyazon versen belül. A komikus hatást a kért adományok felsorolása, mennyiségének túlzása és az adomány elmaradása esetére érvényes fenyegetőzés teremti meg. A verset az újesztendei előkészületek időszakában választják ki, eleventik fel, az ünnepköszöntésben először résztvevő gyerekek memorizálják, a családban, nagyszülőktől, szülőktől tanulják meg. A verses formához ritkán dallam is társult. A kalotaszegi Nyárszón újévet köszöntő vers kíséretében nyújtották át az éjfélkor merített aranyosvizet (Vasas–Salamon 1986: 331). Kalotaszentkirályon a újévben a falra is írtak köszöntő verset (Vasas–Salamon 1986: 334).

Az 1960-as, majd az 1990-es évek után az újév megünneplésében radikális változások következtek be (a csoportos vagy magányos házalás elmaradása, a szilveszter népes társaságban, kultúrházban, vendéglőben való megülvése, az éjféli templomlátogatás helyett a település központjába való kirajzás; a személyes kommunikáció ritkulása miatt az újévköszöntés összekapcsolódik a karácsony köszöntésével, s kiterjed az Újévet megelőző és követő 2-3 hétre⁶⁵). S bár a köszöntés nem maradt el, jelentősen átalakult. A változás formái: a face-to-face kommunikációs aktust felváltotta a köszöntővers köszöntőlapon, majd mail-ben, SMS-ben való elküldése, közösségi oldalon való feladása (és posztolása), telefonon való továbbítása; a köszöntés leegyszerűsödése, a verses forma elmaradása.⁶⁶

A **farsangtemetés** a farsangi időszakot, a farsangi női munkavégzést, a farsangi szórakozást lezáró szertartás. Jellegében a megelőző időszakot folytatja, a fonókat látogató nőket és férfiakat mobilizálja, ugyanakkor a húsvét előtti 40 napos böjtöt készíti elő. Az esemény forgatókönyvében szerepelnek a tél elűzését, a farsang megsemmisítését, lezárását, az ételekben való tobzódás és a böjt küzdelmét megjelenítő elemek (utcai vonulás, korbácsolás, ostorcsattogtatás, lövöldözés, tuskóhúzás, lakodalom és vénlánycsúfolás, a farsang elégetése vagy vízbe dobása, temetési szertartás), az adománygyűjtés és ennek (ételeknek, italoknak) elfogyasztása, a tánc.

A nap folyamán többször kerülhet sor versmondásra. A farsangot köszöntő és búcsúztató gyermekcsoport versben kért szalonnát, fánkot,⁶⁷ s ugyanígy történt a vénlányok kicsúfolása is.⁶⁸ A versek közül a farsangbúcsúztatót emeljük ki, ennek a torockói szokásmodellben szereplő típusát. A torockói farsangtemetés a délelőtti órákban kezdődik. A helyi fiatalok menetbe szerveződnek. A menet élén a betyárok mennek, ostorral csattogtatva. A menetben vannak a fársángosok (pap, kántor, a vőlegény és a menyasszony, az úrfi és a kisasszony, a huszárok). Utánuk a Farsang Dömét tartalmazó koporsót húzzák. A menet körül ördög, cigány, zsidó, halál rohangál, a bámeszkodókat rémítgetve.

⁶⁵ Újévet köszöntő, s ennek ürügyén adományt kérő vers farsang idején is elhangozhatott. Az adatokat összegyűjtötte: Tátrai Zs. 1990: 128–131. Kalotaszegi újévköszöntő versek: Vasas–Salamon 1986: 331, 332–334.

⁶⁶ Az SMS-, mail-küldés mint elektronikus, azaz e-folklor mint „mai folklor”, s ezen belül a verses, különösen a karácsonyi, újévi és húsvéti SMS-ek bemutatása: Balázs G. 2011: 27–31.

⁶⁷ Észak-magyarországi és nyitrai adtok: Csáky 1987: 85, Paládi-Kovács 1982: 146. Hivatkozva Tátrai 1990: 128–131.

⁶⁸ Baranyai, horvátországi példa: Lábadi 1988: 297. Hivatkozva Tátrai 1990: 135.

A menet végén a muzsikusok zenélnek. Így járják be a falu utcáit, a kapukba kigyülekező családtagok és a nyomukban vonuló bámészkodók, turisták szórakoztatására. Mintegy két óra múlva a falu központjában állapodnak meg. A szereplők az itt található bővízű forrás fölött – mintegy színpadon – állapodnak meg, s ekkor megkezdődik a búcsúztatás. A búcsúztató vers – *prédikáció* – 25-30 strófából álló verses szöveg, amit a pap egy nagy füzetből olvas fel. A kántor meg-megismétli egy-egy sorát, kommentárt fűz hozzá. A pap olykor megáll a felolvasásban, hogy az alakoskodók valamelyike, forgatókönyvszerűen, hatáskeltő megjegyzését lehetővé tegye. Részegek kurjantásait, a vénlányok és vénlegények sírását imitálják.

11. Farsang Döme verses búcsúztatása
(Torockó, 2008, Keszeg Vilmos felvétele)

A prédikáció a temetési szertartás paródiája. A Farsang Dömében megszemélyesített farsangot búcsúztatja el, a halottbúcsúztatók frazeológiáját alkalmazva. A vers jóval a farsang eltemetése előtt elkészül. A falu fiataljai egy bárban gyűlnek össze egy kijelölt időpontban, s megegyeznek abban, hogy a prédikáció mit tegyen szóvá. A szöveget valamelyik, a versírási hagyományokat, sztereotípiákat ismerő személy segít megírni. Torockón a fiatalok Rác Józsefet hívták segítségül. Torockószentgyörgyön szintén egy vénle-

gény, Csucsi Győző véglegesítette a verset. Majd éveken keresztül felváltva Bartha Aladár (sz. 1974) és Veres Simon (sz. 1981) írta meg. Ez utóbbinak édesanyja, Veres Erzsébet (sz. 1957) segítette a vers véglegesítésében. A vers nagyobb részét a faluban az utóbbi években történt események, botlások számbavétele tölti ki. Tulajdonképpen a falu szájaként szólal meg, főleg az egész települést érintő rendelkezéseket (országos törvények, a polgármesteri hivatal rendelkezései, politikai események, közintézmények) teszi szóvá és bírálja. Bírálatot mondanak a falu előljárói, az intézmények, a falu lakosai, olykor az ország, az RMDSZ vezetői fölött. Aktualitása és konkrét volta miatt évente harag származik belőle, bár a falu polgáraitra név szerint nem történik utalás. Ezzel az érzékenységgel a fiatalok eleve számolnak. A verset a falu részéről fokozottabb figyelem követi, mint a báméskodók részéről. A bennszülöttek azok, akik a rejtett utalásokat, célzásokat értik. A felolvasást vidámság követi szinte egész órán keresztül. A prédikációt Farsang Döme elpusztítása, vízre vetése, valamint az esti bálba való meghívás zárja.⁶⁹

12. Parodisztikus játék: meghívó a lakodalomba
(Mezőfele, 1989, Józsa Ferenc felvétele; Barabás 2009: 31. sz.)

Olvasmány

A farsangi némajátékban „a csúf, ijesztő farsangoknak nem volt szabad beszélniük, vagy csak elváltoztatott hangon (hangmaszk). Ez a játékok titkos jellegével, a szereplők felismerésének tilalmával függött össze. A némaság viszont csak az előadókra volt érvényes, a fonóbeliek, a nézők beszélhettek, rögtönözve kérdezhettek, provokálhatták stb. a maszkos alakokat vagy kötött farsangi szövegeket, rigmusokat mondhattak nekik. Ezt Gyulakután találóan *verselésnek* nevezték. A némajátékok rendszerint kiegészítette az ének és a tánc, amelyet szintén a fonó népe vezetett.” (Barabás L. 2009: 638.)

⁶⁹ A torokkői és az aranyosszéki farsangtemetés bemutatása: Keszeg 1996b, 2004a II.: 117–126.

A **húsvéti ünneplés** része a verses ünnepköszöntés. Történetét a szokáskutatásnak nem sikerült kellően tisztáznia. A legendaballadának nevezett vallásos tárgyú epikus versekben Kríza Ildikó 13. századi előzményeket ismer fel, amelyek a 17–18. századi barokk irodalomban, ezt követően e költészet folklorizálódásából keletkezett legendaballadákban és félnépi alkotásokban élnek tovább (Kríza 1982: 142–143). Korábbi adat Kolozsvárról származik. 1736-ban „a kolosvári református deákok, egy húsvéti éneket egészen elmondának” (Szabó T. A. főszerk. 1993: 381).⁷⁰ Megléte a 19. századi népismereti irodalomban már datált.⁷¹

Az ünnep második napján kerül rá sor. Délelőtt a 6–12 éves gyerekek egyenként, testvérrel, szomszédság, rokonság vagy óvodai-iskolai ismeretség alapján társulva meglátogatják a nagyszülőket, a keresztszülőket, a rokonokat, a szomszédokat, a település lelkészét, tanítónőjét; 5–15 házhoz kopognak be. A 3–5 év közötti kisgyereket édesapja viszi el a szomszédokhoz és a közeli rokonokhoz. A 13–20 éves legények 4–6 fős csoportokban délután indulnak útnak. Ők a rokon és ismerős lányok házába térnek be.

A szokás- és beszédesemény rituális jellegű: más, bejelentetlen látogatástól eltérően ezen a napon a vendégjárás nem okoz meglepetést. A házba belépő gyerekek és legények boldog/örömteli/kellemes/áldott ünnepet kívánnak; a háziak ugyanezzel a formulával válaszolnak. A látogatók az ajtó közelében állnak meg; a házban tartózkodó nők (lányok, asszonyok, esetleg vendégek) velük szemben sorakoznak fel. A látogatók szószólója megkérdezi: – *Szabad lesz locsolni?* – *Szabad* – válaszolják a háziak. A csoport szószólója verset mond, ennek befejeztével mindenik gyerek locsolni kezd. A kisgyerekek egymás után mondanak verset és locsolnak. A locsolás végeztével a gyerekek tojást választanak, süteményt és üdítőt fogyasztanak, pénzt kapnak. Közben a háziak kérdéseket tesznek fel a vers eredetéről, a locsolás útvonaláról, a családtagokról. Megköszönik a locsolást, megdicsérik a verset és a versmondást, s további boldog ünneplést kívánva engedik útnak a látogatókat.⁷² A 10–15 percig tartó esemény hangulata ünnepélyes, tréfás-játékos és családi-bizalmas.

A legények délutáni látogatása ugyanilyen forgatókönyv alapján zajlik. Hangulata azonban alapvetően más. Míg a gyerekek családjuk képviselőjében tesznek látogatást, valamint adományt gyűjtenek, a legények látogatása udvarlás jellegű, a nagylányok iránti figyelem kinyilvánítását szolgálja. A beszélgetés oldottabb, tréfásabb, élcelődőbb. A legények akár el is hagyhatják a versmondást, vagy locsolóvers helyett versparódiát mondanak. A locsolás tréfálgozásra, pajzánkodásra nyújt lehetőséget. Ezt követően leülnek, süteményt és italokat fogyasztanak, tréfálgoznak, társalognak. A látogatás fél vagy egész órát is eltart.

⁷⁰ Erdélyi folklorisztikai adatok: Seres 1984: 387–395, Vasas–Salamon 1986: 140.

⁷¹ Etédéről 1865–1866-ból származó adat: Szabó S. 2009: 255–256. Orbán Balázs leírásában a csíki falvakban a legényei a locsolóversek metaforáit (*hervadó virágszál*) tartalmazó, próza formájú beköszöntővel léptek be a házba (Orbán 1869: 30).

⁷² A versmondást Viga Gyula is mint szereplést értelmezi (Viga 1996: 243).

13. Édesapa locsolóvers mondására biztatja kisfiát
(Torda, 2011, Keszeg Vilmos felvétele)

A locsolóversek a helyi hagyományban az emlékezetben élnek. Vannak olyan települések, ahol 3-4 verstípus van használatban, máshol pedig minden alkalomra új verset fogalmaznak a gyermeknek. A mindenki által ismert, hagyományos vers elmondása után az előadást dicsérik meg, új vers esetében a költői teljesítményt.

A kiválasztásában, megírásában és megtanulásában szülők és nagyszülők segítenek a gyerekeknek. A falusi verselgetők szívesen teljesítették a fiatalok kérését.⁷³ A templomi ünnepségen elmondott, a lelkész által kiosztott versek is rövid időn belül bekerülnek a locsolóversek repertóriumába. A lelkész által terjesztett versek között vannak népi költők (gyakran papok) által írott, valamint a szépirodalomból összeválogatott versek.⁷⁴ A versek megválasztása, begyakoroltatása, felidézése a családon belüli és a templomi előkészületek fontos részét képezi.

⁷³ A recens anyag eredetét tekintve ismételten hangsúlyozzuk a helybeli népi alkotók szerepét. Ugyanakkor egyetértünk a szakirodalom azon feltételezésével, hogy a magyar nyelvterületen használatos locsolóversek kollégiumi centrumok stílusjegyeit viselik magukon (Barna 1986: 68–70, Szabó L. 1991: 199). Az aranyosszéki locsolóversek sajátos rétegét képezik az Imreh Lajos által 1948-ban a kolozsvári unitárius kollégiumban kezdeményezett gyűjtés versei. A kollégiumi hatás ezekben érvényesül.

⁷⁴ A templomi forrást említi Viga Gyula is (Viga 1996: 242).

A vallásos funkciót előnyben részesítő locsolóversek nagyobb része a nagypénteki és a húsvéti előtörténetet mint az ünnep keretét villantja fel. Vannak a legendaballadával érintkező vallásos epikus versek is. Részletesen két epizód, Krisztus kínszenvedése és Mária szenvedése kerül előtérbe.⁷⁵ A locsolóvers olykor a halálból feltámadt, a húsvétot „szerzett” Krisztus köszöntése. A versekben olykor előforduló *piros hajnal* jelzős szerkezet szintén a népi vallásosság paraliturgikus szövegeivel mutat rokonságot, akárcsak a hajnalra, a napkeltére való hivatkozások (Erdélyi 1988: 715, 728).

A húsvét tavaszünnep; a megújulás mint aktuális tartalom húzódik meg a locsolás mágiikus gesztusában, a locsolóversek, a legények ruhájára tűzött virágok, a tányérban sarjastott fű, az évtizedek során a telefon elterjedéséig felfutó karriert mutató köszöntőlapok vegetációs szimbólumaiban. A versek gyakran és részletesen időznek el a locsolásra használt víz eredeténél. Sokszor hivatkoznak a hajnalban forrt vízre, a tündérkertből származó vízre, valamint az égből hullt hajnali harmatra. A locsolóvíznek, akárcsak a vetett víznek egészséget varázsló, egészségben megtartó hatása van. A versek szerint a locsolóvíz erdőből, tündérek kertjéből származik, vagy a lány e csodás helyek virága. E helyen történik a virágok vetekedése, amelyből a ház virágszála kerül ki győztesen. Mások leegyszerűsítve az élő, virágzó, illatozó és a száraz kóró, illetve Krisztus elszáradt keresztfájának összevetése történik meg.

Az ünnepköszöntés funkciója két verscsoportban dominál. Az egyikben maga az ünnep, az ünnepköszöntés, a locsolásban kifejeződő tiszteletadás kerül előtérbe, a másikban pedig a lányokkal, különösen az eladósorban lévő lányokkal szembeni tisztelet.

A húsvéti ünnep általános funkcióin túl a locsolóversekben további szövegfunkciók izolálhatók. A versek tetemes hányada teszi szóvá a locsoló tojás-, adományigénylését. Ez a jutalma, a bére a locsolásnak, vagy feltétele a lány virulásának. Az adománykérő formulák gyakran megegyeznek a karácsonyi köszöntők azonos funkciójú soraival.

Több versben kerül előtérbe a szórakoztató funkció. A versek terjedelme megrövidül, s a vers egy egyéb szöveg, sokszor locsolóvers, vagy szövegfunkció átírása, parafrázisa.

E funkciók egy szövegen belül legtöbbször összekapcsolódva találhatók meg. Mások az egyes szövegfunkciókat izoláltan hordozó szövegek kapcsolódnak össze, olyan makroszöveget eredményezve, amelyben különböző funkciók rendeződnek egymás mellé.⁷⁶

Kalotaszegen ismert egy további húsvéti verstípus is: a tojásra írt vers (Vasas–Salamon 1986: 346).

Karácsony elsődlegesen vallásos ünnep. Az ünnepi cselekvések és viselkedés egyik részét a *vallásos funkció* szabályozza. Krisztus születésének szertartásosan megjelentített (a házaknál vagy a templomokban bemutatott betlehemes történetek), előadott (szavalt, énekelt) eseményei, a keresztény szimbolika (karácsonyfa, gyertya, köszöntő-

⁷⁵ E locsolóversekre is érvényes Kríza Ildikó jellemzése: az eseményközlő, epikus jelleg a lírai telítettséggel, az érzelmi ráhatás szándékával társul (Kríza 1991: 76). A krisztusi áldozatnak az első emberpár bűnéből való eredeztetése helyett a zsarnokság, az emberi közömbösség, igazságtalanság motivációja dominál (Kríza 1991: 77). Szabó László gyűjtésében szintén előfordul ez a verstípus (Szabó L. 1991: 193–198).

⁷⁶ A kalotaszegi húsvéti locsolóversek: Vasas–Salamon 1986: 346–349.

lapok ikonográfája), akárcsak húsvét esetében, az újtestamentumi előtörténéseket idézik fel. A kántálóénekek kizárólagosan epikus természetűek, vallásos elbeszélőénekek. A kántálóénekek után elhangzó *beköszöntők* egyik része szintén a betlehemi eseményeket idézi fel, a megváltó születéséért örvendezik. A karácsony első napjának reggelén házaló gyerekek által elmondott versek egyik része szintén epikus jellegű, Krisztus születésének körülményeire, vallásos jelentésére utal. A verskészlet folytonosan felduzzad újabb darabokkal. Az utóbbi években szokássá vált a templomi ünnepélyen szavalt versek elmondása a karácsonyi ünnepköszöntésen.⁷⁷ Az új verseket a háziak is kíváncsian hallgatják végig: *Olyan szép verseket tudnak, hogy én csak bámulok, s hallgatom, hogy honnan is szedték elő.* (Torockó/Simon Árpádné Demény Sára, sz. 1931)

A kalendáriumi ünnepek közül a **névnepokokat** kell emlitenünk a versmondás további alkalmaként.⁷⁸

Aranyosszéken az Erzsébet, Anna nevű asszonyokat, Sándor, István, József, Antal, János nevet viselő férfiakat külön figyelem illette meg. Várfalván és Aranyosrákoson sok férfi viselte a Károly nevet. Névnepjukon a szomszédok és a rokonok összegyűltek, borral köszöntve fel az ünnepeltet. Az 1950–60-as évekig általános gyakorlat volt, hogy egy cserépedényt vagy mázas fazekat hamuval megtöltöttek, csendben megközelítették az ünnepelt házát, s az edényt a küszöbhez vágták, hogy megrémítsék a háziakat.⁷⁹

A köszöntés már az ajtóban elhangzott:

– *Isten éltesse a Jánosokat!*⁸⁰

Tréfásan így köszöntötték az ünnepeltet:

*József napja ma vagyon,
Tyúkot üssenek agyon,
Bor legyen az asztalon,
Hogy a vendég ihasson.*

(Aranyosgyéres, Bene József sz. 1923)

Ahol a faluban cigánybanda működött, az ünnepelt felköszöntéséhez zenészeket fogadtak. Ha a gazdát zavarba hozta a látogatás, ezekkel a szavakkal mentegetőzött:

– *Jaj, há nem is vártalak.*

– *Azé vagyunk, hogy eszibe juttassuk.*⁸¹

⁷⁷ A kalotaszegi karácsonyi beköszöntő versek: Vasas–Salamon 1986: 282–290, 314–315.

⁷⁸ A szórványos kalotaszegi verses köszöntés adatai: Vasas–Salamon 1986: 279–280.

⁷⁹ A kövendi Egei Ödön (sz. 1920), a székelykocsárdi Daróczy Irma (sz. 1953), az aranyosrákosi Bálló Jenő (sz. 1950) közlése.

⁸⁰ Balogh Mihály (sz. 1922), Bágyon.

⁸¹ Bálló Jenő (sz. 1950), Aranyosrákos.

A házba belépő látogatók a falu valamelyik alkalmi költőjének versével köszöntötték az ünnepeltet.⁸²

A névnapköszöntés italozással, beszélgetéssel telt el. A látogatók egy-egy üveg bort hoztak magukkal. A háziasszony előre elkészített fánkkal, süteménnyel, hideg étellel kínálta a vendégeket, a zenészeket.⁸³

Kalotaszegen a legények karácsony első nap estéjén bokkrétaköszöntő verssel köszöntek be kedvesükhöz, a *nagyszerűs lányhoz*, s az ajándékba kapott bokkrétát kalapja jobb oldalára tűzve viselte húsvétig, amikor a bokkrétát élő világra cserélte (Vasa –Salamon 19836: 84, 300). A legények verssel kérezték be a táncba és ugyanígy köszöntek ki (Vasas–Salamon 1986: 291, 292).

A jeles napok időjárására vonatkozó megfigyelések verses formában éltek az emlékezetben. A kalendáriumokból kerültek át a paraszti tudásba. Ezeket a szakirodalom gazdagulaként tartja számon (Szelestei Nagy 1988: 321).

Versek az átmeneti rítusokban • A vers az emberi életpálya több fordulópontján is szerepet kap.

A kisgyerekek nagyon zsenge életkorban találkozik a gyermekmondókákkal, s ünnepköszöntőként verssel látogatja meg a szomszédokat, rokonokat. A konfirmált fiatalok versben köszönik meg lelkészüknek a vallásba való beavatást. Az óvodából, iskolából történő elbballagáskor a búcsúzó osztály versben mond köszönetet a tanári karnak. A nyugdíjba vonuló személyt munkatársai vagy családtagjai versben köszöntik.

A **vőfélykönyv** a népi írásbeliség egyik legkorábbi, máig népszerűségnek örvendő formája. A 18. századtól nyomtatásban, ponyvakiadványban is gyakran terjedt. Korai szerzői iskolamesterek, diákok, néptanítók, kántorok, vőfélykedő személyek. A szakirodalom általában férfiakhoz köti a versek megírását, de tudomásunk van női verselők alkotásairól is. A mai versek több évszázad szemléleti-tartalmi hatását bizonyítják. Frazeológiájukban és tartalmukban felismerhető a nemesi lakodalmak hatása (a bőségre, a társasági életre való utalások), a diákos költészet mitológiai eszközkészlete, a reformáció moralizáló szándéka (a házastársak oktatása), a paraszti lakodalom szokáselemeinek tematizálása (Küllös 1982, Katona 1982a). A 16–18. századi közköltészetből maradtak fenn a nemesi lakodalmak olyan szövegtípusai, mint a vőlegényt és a menyasszonyt intő és oktató, moralizáló versek (a házasság eredete, a gazdasszony dicsérete, az asszonyok tiszte), a házasság dicsérete típusú versek, valamint a szórakoztató, szatirikus versek (asszonycsúfolók, leánysorolók) (Küllös 2001). A könyvnyomtatás hatására vezethető vissza az egész nyelvterületen ismert fordulatok elterjedése (*vajdahegedűnek szűnjön meg pengése...*). A kiadott gyűjtemények gyakran *Vőfélyek kötelessége* címmel láttak napvi-

⁸² Az énekes névnapköszöntő ma Aranyosszéken ismeretlen, habár Erdélyből gazdagon adatolt (Barna 1990: 171).

⁸³ Kalotaszegi, Márton, István, János napi névnapköszöntő versek: Vasas–Salamon 1986: 275, 278, 280–281, 287–289, 292–293, 317, 322.

lágot (Pogány 1978: 156–167). A verseskönyvek közül Volly István 1947-ben megjelent válogatása örvendett nagy népszerűségnek (Volly 1947).⁸⁴ A lakodalom szokásmodelljében a vers és a versmondás újra és újra előfordul. Az aranyosszéki lakodalom szövegbázisában a következő verstípusok találhatóak meg: köszöntő az eljegyzésen, lakodalomba hívás, a násznagy meghívása, a koszorúslány kikérése, a násznagy köszöntése, a vőlegény búcsúztatása, a menyasszony kikérése, a menyasszony búcsúztatása, a menyasszony köszöntése, az új pár köszöntése, a menyasszony befogadása, pohárköszöntő, asztalhoz hívás, elmélkedés a házasságról, a menyasszonyi tánc bejelentése, az italok és az ételek felhordása (pálinka, hidegétel, leves, bor, szárnyassült, marhahús, rizs, paprikás, sütemény, töltött káposzta), kásepénzszedés. A versek a következő kommunikációs funkciókat érvényesítik: szervezik, irányítják, tagolják, levezetik a szertartást; felkérlik, bemutatják, szerepükbe illesztik a szertartás tisztségviselőit; oktatnak és szórakoztatnak. Funkcióelemek a megszólítás, a beköszönés, a státusmegnevezés (bemutatkozás), a helyzetmegnevezés, a célmegnevezés, a kérés, az ígéret, a felszólítás (indulásra, fogyasztásra), az áldáskérés, a kívánság, a köszönet, a tanács (Keszeg 1991a: 17–72, 2008a: 189–194).

A versek lakodalomról lakodalomra aktualizálódnak, a különböző változatok családi archívumokban, lapokban vagy vőfélyfüzetekben maradnak meg. A versmondók általában a vőfélyek, akiket erre az alkalomra kérnek fel. Régióként kialakul a specialistaként számontartott vőfély szerepköre, aki éveken, évtizedeken keresztül gondoskodik a lakodalmak költészetének előállításáról és előadásáról (Keszeg 2008a: 194–202).

14–15. A vőfély verset olvas (Detrehemtelep, 2004, Keszeg Vilmos felvételei)

⁸⁴ Vőfélykönyv-elemzések: Fazekas Zs. szerk. 2003, Kinda 2012.

A versmondásnak szerepe van a temetés rítusában is. A kántorok, lelkészek, népi költők a család kérésére állították elő a temetési szertartás részét képező halottbúcsúztató verseket (Kríza 1993, Bartha E. 1995, Keszeg 2000a, Balázs 2000, Adorjáni 2006, Bajkó s.a.r. 2010). A sírversírók, fejfáírók versben vagy prózában örökítették meg a halott tömör biográfiáját (Erdész 1968).

Emlékbe hagyott vers: az emlékvers • Mióta jegyeznek egymásnak emléksorokat az egymástól búcsúzkodók? Az emlékjegyzés története a 16. század közepétől világosan követhető. A peregrináló, külföldi egyetemeket látogató protestáns diákok peregrinációs albumot vittek magukkal. Később más felekezeti diákok, valamint vándorló mesterlegények is átvették a szokást. Más nevei: philoteca, Stambbuch, magyar megnevezése emlékkönyv, album, album amicorum. Az album megnevezés a latin *fehér* szóból ered; Rómában ugyanis fehér táblára írták fel a friss híreket. Az album amicorum tehát a barátok tárháza. A szokás elterjedt Németalföldön, a német fejedelemségekben, Angliában, a skandináv országokban. A magyarországi és erdélyi diákok Németországban, Hollandiában, Svájcban, Angliában tanultak.

Az egyetemeket látogató diák autogramot, emléksorokat kért híres professzoraitól, tehetséges diáktársaitól. Hazatérte után a bejegyzések útvonalára, útjának állomásaira, a megismert személyekre emlékeztették. A könyvnyomtatás elterjedése után olyan előnyomtatott albumok készültek, amelyek különböző lapjaira a művelődéstörténet emblemaí (címer, műemlékek, neves személyiségeket ábrázoló metszetek) kerültek; a bejegyző a maga kultúrköréből származó kép mellé jegyezhetette emléksorait. Az ilyen albumot emblematának is nevezték.⁸⁵

A 18. század második felében megjelent a polgári emlékkönyv, s az emlékjegyzés átkerült a társasági, a családi körbe. Ettől kezdve hosszú időn át az emlékgyűjtés a női kultúra része marad. Ez az időszak a biedermeier, a szentimentalizmus, a romantika kora. A híres auktoroktól származó idézetek elmaradoznak, helyüket érzelmtől fűtött versek veszik át. Ez a repertoár, vagy ennek a repertoárnak a tematikája, formai eszközkészlete variálódott és aktualizálódott a következő évszázadokban. A 20. század első felében a frontra, katonáskodni induló férfiak is emlékverses füzetet nyitnak. A második világháborút követően az iskolai oktatás expanziójára kerül sor. Az 1960-as években az emlékirás az érettségi előtt búcsúzkodó iskolások szokásgyakorlatában kap helyet. Az 1970-es évektől – a tabló-készítés, a szétosztható kicsengetési kártya elterjedése idején – kizorul az érettségi előtt elballagó osztályok rítusából, az emlékverses füzet a VIII. osztályt végzők kezébe kerül, majd az 1980–1990-es évek fordulóján a III-IV. osztályosok nyitnak füzetet.⁸⁶

A beszédhelyzet és beszédesemény. Az albumok és az emlékverses füzetek történetének áttekintéséből egyértelművé válik, hogy emléksorok bejegyzésére az együttlét

⁸⁵ A peregrinációs albumokról: Rozsondai 2004. Elemzések: Herepei 1965, Jakó 1972, Bernhard 2001.

⁸⁶ A polgári, háborús és iskolai emlékverses füzetekről készült első alap kutatás: Keszeg 1991a. Az íráskultúra részeként való megközelítése: Keszeg 2008a: 194–201. További irodalom: Vasvári 1999, 2012.

megszakadásakor, egy alkalmi találkozás végén, a búcsúzkodás helyzetében, azaz fiatalkori átmeneti rítusban kerül sor. A peregrináló diákok egy egyetemről való távozásukkor tanáraikat, diáktársaikat kérik fel emlékhagyásra. A polgári családok nőtagjai egy üdülés idején alkalmi ismerősüknek, vagy a családjukat meglátogató vendégeknek adják kezébe az emlékes füzetüket. A frontra, kaszárnyába vonuló férfiak induláskor otthonról visznek emléket magukkal az idegen világba, a kaszárnyában pedig megkedvelt sorstársaikkal jegyzetnek emléket. Az iskolai emlékverses füzetek hónapok alatt készülnek el. A tulajdonos rendre kéri fel barátait, barátait, közeli rokonait a bejegyzésre. A bejegyzés ritkán történik az iskolában, gyakoribb az, amikor a felkért 1-2 napra magával viszi a füzetet, gondosan választja ki a megfelelő verset, esetleg illusztrációt is készít, vagy egyéb melléletről gondoskodik.

A bejegyzést követően a beszédhelyzetnek van egy második, elnyúló szakasza. Emlékként a füzet a tulajdonosát végigkíséri az életpályán. Az évek során az egyén őrzi, előelöveszi és fellapozza a füzetet, a bejegyzett emlékkersek újraolvasása feleleveníti a múltat, enyhíti a magányt, segít átlendülni az érzelmi, hangulati válságokon, helyettesíti az egykor megismert kedves ismerősöket, a versben megfogalmazott gondolatok fölött töpreng. Ugyanakkor, az emlékverses füzet családon belül öröklődik, a többi személyes dokumentumtól eltérően a gyermekek, unokák, közeli hozzátartozók számára is áttekinthető, segít betekinteni az elődök kapcsolathálójába, az édesanya, a nagymama baráti körének érzelmi és gondolati világába; a fiatal generáció gyakran korábbi emlékverses füzetből merít verset a bejegyzéshez.

Az emlékverses füzetet *emlékverses könyvnek* nevezik. Enyhén érintkezik a szépirodalommal. Valójában azonban mind tartalmában, mind prozódijában populáris írás, népszerű költészet. A diákkultúra részeként a magasköltészettel rivalizált. A versek szerzője csak ritkán azonosítható. A bejegyző minden alkalommal kisajátítja a szöveget, saját személyes üzeneteként jegyzi le.

Az emlékvers nagyon sajátos helyzetekben is felbukkanhat. A kalotaszegi Jegenyén a lányok emlékverset írnak arra a festett tojásra, amelyet a kedvesüknek szánnak (Vasas–Salamon 1986: 139).⁸⁷ Szokás volt emlékverset hímezni a hímes zsebkendőkre (Tötszegi 2007). Amikor az 1871-ben Bécsből hódító útjára indult feliratos falvédő a monarchia országaiba is elérkezett, s magyar nyelvű feliratokat kellett keresni rá, közöttük emlékkersek is voltak (Keszeg 1991b: 217–225). A füzetek lapozgatása, a többszöri bejegyzés következtében a versek az emlékezetben is rögzülnek, társalgás során felidézhetőek, szentenciaként idézhetőek.

A beszélőközösség. Egy-egy emlékverses füzet egy egyén köré szerveződő barátok, rokonok, ismerősök közös teljesítménye. A közösség tagjai nem feltétlenül ismerik egymást; a füzet tulajdonosával annak egy hosszabb vagy rövidebb életszakaszában intenzív érzelmi kapcsolatban állnak. A közösség tagjai éveken keresztül verbuválódnak azokból

⁸⁷ A verses ünnepköszöntés elterjedését a kalotaszegi források a 19–20. század fordulójára lokalizálják (Vasas–Salamon 1986: 140).

a személyekből, akik a körülmények miatt átmenetileg vagy véglegesen kilépnek a füzet tulajdonosának életteréből. A közösség tagjai csupán az iskolai és a katonaalbumok esetében ismerik egymást, akkor sem mindenki mindenkit. Az osztály- és iskolai, valamint a katonaközösség éveken keresztül formálódik, közös élményeket él meg. Az iskolai albumok esetében a *Társas lap* szimbolikusan is egybegyűjti a közösség tagjait. A közösség tagjai közötti szimpátiákat és feszültségeket a neveknek a lapon való elhelyezése jelzi.

Az egy füzetbe jegyző személyeket a füzet tulajdonosa válogatja össze, csupán azokat, akikről baráti, elismerő szavakra, vallomásokra, tanácsokra számíthat. A bejegyzés tehát csupán felkérésre történhet. A bejegyzők általában generációs társak vagy ritkábban idősebb személyek (szülők, nagyszülők, rokonok, pedagógusok, tiszteletre méltó ismerősök). Ebben a beszédhelyzetben a beszélői szerepek a következőképpen alakulnak. A beszélő és a feladó személy maga a bejegyző, aki mondanivalójához öröklődő, a hagyományban közismert emlékkerseket és sztereotip kliséket választ. A címzett elsődlegesen a füzet tulajdonosa. A címzett mellett azonban a bejegyzésnek közönsége is van, akik figyelemmel kísérhetik a két személy rituális kommunikációját. Bármennyire személyes jellegű, a bejegyzés a nyilvánosság előtt történik meg és mindvégig nyilvános térben marad; nem tiltott az elolvasása, hanem ellenkezőleg, a bejegyző számít is arra, hogy elolvassák, értelmezik és értékelik választását és vallomását.

A bejegyzés. A bejegyzések tartalmi-szerkezeti egységekből szerveződnek. Az egyik maga az emléknek szánt üzenet, a másik a bejegyző identifikációs jegyeiből áll. Az üzenet központi eleme az emlékvers, amelyet nem maga a bejegyző fogalmaz meg, hanem egy, a környezetében használatban lévő helyi – egyébként 2-3 ezer versből álló, a teljes magyar nyelvterületen közismert – repertoárból, korábbi füzetekből válogat. A választás döntő kritériumai a bejegyző preferenciája (ízlés, hangulat, életszemlélet), a füzet tulajdonosának egyénisége és a két személy kapcsolatának jellege. Hagyományosan egy bejegyzésbe egy jól megválasztott vers került; az egy személy által bejegyzett versek száma az 1970-es években – az emlékverskultúrának a 10-15 éves korosztály kezébe való átkerülése idején – emelkedni kezdett. Ebben az életkorban ugyanis még nem alakul ki az az életszemlélet és az a megállapodott interperszonális kapcsolat, amely alapján eldőlhetne az, hogy az adott helyzetben melyik a legadekvátabb egyetlen vers. A bejegyzés vizuális elemekkel is kiegészülhet (1950-ig rajz, ezután reklámgrafika, képeslap), amely tartalom és hangulat tekintetében illusztrálja vagy kiegészíti a szöveget. A bejegyző az identitását kifejezheti szöveg (kolofon), aláírás, fénykép, embléma segítségével.

A csatorna. Minthogy a búcsúzkodás helyzetében a két személy „szemtől szemben” helyzetben van, a búcsúzkodást orálisan is megoldhatnák. A beszédesemény azonban átvált az írásos csatornára, s ennek az a célja, hogy a bejegyzés időtálló maradjon. Erre mindkét félnek igénye van. A füzet segítségével tulajdonosa élete során újra és újra felidézheti, visszakéresheti a bejegyzéseket, ezek segítségével emlékezik hajdani ismerőseire és barátaira, akárcsak hajdani önmagára, a baráti körben betöltött szerepére. Az írott és a vizuális emlékekben a bejegyző (még ha kiválasztott, újramásolt szöveg segítségével is) megszerkeszti és exponálja a maga identitását: életfilozófiáját, a füzet tulajdonosa iránti

érzéseit, az együtt töltött idővel kapcsolatos véleményét, aláírását, esetleg arcképét. A bejegyzésnek tulajdoníthatóan a füzetbe való bejegyzés az emlék kihelyezése, maradandóvá tétele. A bejegyzés mindkét fél részére a *maintien de soi* gesztusa. Azáltal, hogy visszakereshetővé teszi a búcsúzáskort megörökített gondolatokat és érzéseket, a füzet tulajdonosa évekkel későbbben is szembesülhet barátai szeretetével, ragaszkodásával, tiszteletével. S habár a bejegyző érzemvilága megváltozik, a füzetbe jegyzett gondolatai, vallomása hosszú időn át megőrzi egykori érzelmi-gondolati identitását.

Ki, kinek, mit üzen? Az emlékkönyvi bejegyzés legfontosabb tartalmi és szerkezeti komponense az emlékkvers. Az emlékkverset a bejegyző emlékként hagyja a füzetben, az tehát elsősorban az emléket kérő személynek szól. Lévén azonban a füzet egy baráti kör, egy iskolai osztály, egy személy ismeretségi körének közös teljesítménye, s a füzet ily módon egy szűk kör nyilvánossága, a bejegyzés egyúttal e kör tagjaihoz is szól. De a bejegyzés azzal is számol, hogy mindazok elolvassák, akiknek kezébe a füzet valami oknál elkerül.

A polgári és iskolai emlékkverses füzetek emlékkversei egy populáris, olykor ellentmondásos életszemlélet elveit, közhelyeit gyűjtik össze, fogalmazzák meg, forgalmazzák és örökítik meg. A versek tematizálják az élet értelmét, a boldogság, a szerelem, a barátság mibenlétét, a családi élet harmóniáját, az érvényben lévő emberi erényeket, a vallás, ezen belül a hit megtartó erejét, olykor a szülőföld iránti szeretetet és nosztalgiát, a diákélet s egyúttal a fiatalkor szépségét és mulékonyságát, az emlékek és az emlékezés fontosságát. Az emlékköltészet alaptónusa a „mért múlik el minden, ami szép, / mért kell sírnunk egy elmúlt tegnaper”. A szerelem az élet értelme, nagy csodája, mindenre gyógyír; az igazi szerelmet ki kell várni; igazán szeretni csak egyszer lehet; a szerelem veszélyes talaj; nem elég szeretni, húnek kell maradni; szeretni fiatalon, nem ősz fejjel kell; nem a szó, az eskü, hanem a könnyes szem az igazi vallomás; a legnagyobb gyötrelmem a viszonzatlan szerelem; a szívvel nem szabad játszani; a szerelem kígyó, csípése veszélyes; nincs szerelem bánat nélkül; a diák csalfa szerető. A szeretet a legnagyobb kincs, minél többet osztunk belőle, annál több marad; a világon minden mulandó, egyedül a szeretet állandó. Az ember embertársai között tudja magányosnak érezni magát. A barátság elpusztíthatatlan csodaerő; az életben kevés a jó barát; a megszakadt barátságot felújítani nem lehet; az igazi barát nem csupán dicsér, hanem dorgál és jó tanácsot ad. A boldogság teszi széppé az életet; a boldogsághoz a szívre kell hallgatni, nem másokra. Tudni kell tűrni és szenvedni; az ember az életben örömet keres, helyette tövist talál; a szenvedés az élet iskolája. Az életben nem minden álmok válik valóra; az élet az álmok kergetése. Az életet a remény teszi elviselhetővé. A sima út csalóka, a göröngyös út az igazi; az életet a cél teszi értelmessé; a célokért küzdeni kell. Panaszkodni fölösleges, mert mások érzéketlenek az ember fájdalmára; a fájdalmat csendesesen kell hordozni. Az embernek csupán az arca látható, a lelke nem. Dönteni megfontoltan kell, mert a döntés után visszalépni nem lehet. A fájdalom magában hordozza enyhítőjét. Az embert az életben a hit, a remény és a szeretet kell hogy vezesse; az elvesztett hitet nem lehet újraépíteni. Titkolni kell, az ember kit gyűlöl, kit szeret és kitől fél. Akinek él az édesanyja, annak nincs oka panaszra. Az életben olyan szerénynek kell lenni, mint az avarban elrejtőző ibolya; jónak, szavatartónak,

becsületesnek, igazságosnak, önfeláldozónak, magaddal szemben igényesnek kell lenni; az életben keresni kell a szépséget; az életet a munka teszi értelmessé; az élet értelme: tanítani, nevelni. Az emlék megszépíti az életet; az emlékezés a legdrágább kincs; elválni könnyű, búcsúzni nehéz; a feledéshez egy élet sem elégséges. Krisztustól meg kell tanulni tűrni és szenvedni. Nem szabad a múltba nézni, derűsen kell a jövőbe tekinteni. A jövő kétes, ezért a jelenben kell élni.

A fenti tartalmakat a versek beszédaktusnak tekinthető vallomás, elmélkedés, kívánság, tanács, fogadalom formájában fejezik ki. Az emléket jegyző fiatalok látszólag élettapasztalatukkal hivatkoznak: valójában azonban összegyűjtik azokat a közhelyeket, amelyek segítségével felkészüli próbálnak arra, ami a jövőben várhatja őket.

Miért versben? Nehéz megmondani, azon túl, hogy ilyen a szokás. A bejegyzők is vallják, hogy *Én Petőfi nem vagyok, / Versek írni nem tudok*. És valóban, a verses formára, a poétikus kidolgozásra való törekvés sokszor sikertelen marad. Ennek ellenére esélyük van arra, hogy évtizedeken keresztül újra és újra kiválasszák, használják őket.

Az emlékirás szokása olykor a magasköltészetből kölcsönöz olyan szövegtörödékeket, amelyek a helyzetre érvényes gondolatot és érzést fogalmaznak meg. Az emlékkvers kultúra kedvelt költői Petőfi Sándor, Arany János, Madách Imre, Ady Endre, Vörösmarty Mihály, József Attila, Juhász Gyula. Az emlékköltészetben néhány irodalmi aforizma kivételes sikert futott be. Ilyenek: „Ember: küzdj, és bízva bízzál”, „A cél halál, az élet küzdelem”, „Légy jó mindhalálig”, „Nem elég a jóra vágyni, / a jót akarni kell!”, „Ábrándozás az élet megrontója”, „Előtted a küzdelem, előtted a pálya, / Az erőtlen csügged, az erős megállja”, „Legnagyobb cél pedig, itt, e földi létben, / Ember lenni mindig, minden körülményben”, „Bár zord a harc, megéri a világ, / Ha az ember az marad, ami volt: Nemes, küzdő, szabadlelkű diák”, „Szabadság, szerelem! / E kettő kell nekem”, „Százszorta inkább éltedet / Tagadd meg, mint magad; / Hadd vesszen el az élet, ha / A becsület marad”.

Olvasmány

1. Ifjú Pápai Ferenc 1687-ben született Nagyenyeden, a híres professor gyermekeként. Szülővárosában és Nagyszébenben tanult, 1711-ben peregrinációra indult. 1714-ben Halléban orvosdoktorrá avatták. Innen Leidenbe, majd Franekerbe ment, később Angliában, Svájcban, Hollandiában folytatta útját. 1726-ban tért haza. A peregrinációs albumába bejegyzők között voltak magyarok (8 magyarországi és 29 erdélyi személy), németek (31), angolok (15), hollandok (14), svájciak (12), franciák (3), lengyelek (3), egy dán személy. Foglalkozás szerint pedig 19 lelkész, 17 teológus professor, 16 teológus hallgató, hat püspök, tíz bölcsész tanár, négy bölcsészhallgató, tíz főrangú ember és magasabb tisztségviselő, illetve hivatalnok, öt orvos professor, nyolc orvostanhallgató, három gyakorló orvos, két jogász professor, három jogáshallgató, négy természettudós, egy festő, két iskolás. A bejegyzések latin, görög, héber, arab, szír, angol, német, francia, olasz, spanyol és provanszál nyelven történtek. 46 bejegyzés bibliai idézet, 41 szállóigévé vált gondolat, 32 neves gondolkodótól, 5 teológusoktól, 5 középkori szerzőtől választott idézet. 15 bejegyző saját versét örököltette meg. (A peregrinációs album bemutatása: Rozsondai 2004.)

2. A kisbácsi születésű Mosonyiné Kovács Mária (sz. 1949) 1963-ban édesapjától nőnap ajándékként kapta azt a 48 lapos füzetet, amelyet emlékek számára nyitott meg. Líceumi osztálytársnőit és barátjait kérte versírásra, a következő verskérő verssel: *Nem kérek tőletek örökös hűséget / Csak egyetlen egyet: „Adjatok emléket.”* A füzet az érettségiig, 1966-ig volt nyitva, 17 személy jegyzett bele. A kolozsvári osztály hajdani tanulóinak nagy része külföldre távozott. Mosonyiné Kovács Mária becses emlékként őrzi a füzetet, gyakran fellapozza. Különösen büszke a művészi pályára lépett osztálytársnő bejegyzésére. Az emlékezésben lánya is

támogatja, akivel egy háztartásban él, s aki szintén aprólékosan ismeri édesanyja emlékes füzetét. A verseket emlékezetében őrzi. Utoljára 2002-ben jegyzett emlékverset, lányunokája füzetébe.⁸⁸

3. A borsi Bondárné szül. Vass Márta-Magdolna (sz. 1959) érettségi előtt másfél évvel nyitotta meg füzetét, 1975-ben, akárcsak minden más lány a környezetében, s akárcsak 20 évvel korábban az édesanyja, s 20 évvel később a lánya. Fém kapoccsal zárható, bőrkötésű album. 6 fiú és 16 lány jegyzett emléket, valamennyien osztálytársak és barátok, Márta-Magdolna kortársai. A társas lapot 38 személy írta alá. Egy személy 19 verset jegyzett, legtöbbször azonban csupán 1-2 szöveget. A Gyakori az illusztráció: a rajzokon legtöbbször virág, néhányszer Walt Disney figura jelenik meg. A füzetet édesanyja füzetével együtt féltve őrzi, néha fellapozza, szívesen mutatja családjá fiatalabb tagjainak. Kedvenc emlékvése a következő: „Mindig szeret és mindig megbocsájt: / Isten és az édesanyád.”⁸⁹

4. A székelyudvarhelyi Bence Tivadar 19 évesen, 1979-ben vonult be katonai szolgálatra. Erre az alkalomra emlékvéses füzetet készített a maga számára, 39 verssel. Ezek szerelmi vallomást, az életre, boldogságra vonatkozó tanácsokat, kívánságokat tartalmaznak. Az emlékvéseseken kívül 16 slágerszöveget vitt magával, amelyek szintén a szerelemlről, az életről és a boldogságról szólnak. A versek és a slágerek bizonyára segítségére voltak a rideg kaszármányában. A katonai szolgálat idején szüveszter táján naplót nyitott, amelybe néhány jellegzetes élményét jegyezte be (melegvíz, fűtés hiánya, koránkelés, farszto kiképzés). Az emlékvés füzetek eljárását követve a füzetben *Tankos oldalt* készített. A filctollal rajzolt 28 tankba katonatársai jegyezték be a nevüket és a dátumot.

Hazatérte után, 1981-ben a füzet a 11 éves húga tulajdonába került. B. Judit 41 verset gyűjtött össze, többnyire tréfás tartalommal. 12 verset pedig barátói jegyezték. A társas lapot 18 személy írta alá.⁹⁰

5. A kolozsvári Balázs Ibolya 1982-ben született. Az első osztályt 1989 őszén kezdte. 1990-ben, a tanév vége felé közeledve megnyitotta emlékvés füzetét. A füzet egy éven keresztül volt nyitva, 15 személy jegyzett bele, egyikük 3, egy személy 2, 4 pedig 1-1 verset. A többiek csupán rajzot hagytak emlékb. A füzet tulajdonosában egyelőre szűk a kapcsolathálója, ketten 8. osztályosok, négyen elsősök, a többi bejegyző szülő vagy testvér. A bejegyzők nagyobb része az életkora miatt nem szöveges bejegyzést készített, hanem rajzolt, bohócot, királykisasszonyt, karácsonyfát, szívet, hóvirágot, tulipánt. Szívesen használnak színes ceruzát és filctollat. A 15 személy közül 11-en titoksarkot készítettek. Gyakorik a helyesírási hibák.

Balázs Ibolya türelmetlenül várta, hogy iskolás korbá léphessen. A családból ismerte már keresztanyja, Kovács Erzsébet 8. osztályos korában, 1978–1980 között készített füzetét. A két füzet azonos méretű, mindkettő piros füzetborítóval van bevonva. Ibolya füzetét is a keresztmama címezte meg és datálta. A társas lapok Ibolya készítette elő, a mintául használt füzetből ihletődve szíveket rajzolt a bejegyzők neve számára. A hagyomány szervesen adódik át a különböző generációhoz tartozó két személy között. Ugyanakkor a szövegrepertoár jelentős mértékben cserélődik.⁹¹

6. A következő példa a bejegyzésekben szereplő versek számát szemlélteti. Molnár Dénesné Kénesi Margit hatodik osztályban, 1986-ban nyitott füzetét. A füzet négy évig volt nyitva. Ez idő alatt a tulajdonossal együtt 38-an jegyezték a füzetbe. Mindannyian fiatalok, 33-an lányok, 4-en fiúk. A füzet a négy év alatt közkezen forgott, ezért egy-egy személy többször jegyzett, mindig új oldalakra. Összesen 406 vers került a füzetbe. Egy bejegyző tehát átlagban 10 verset jegyzett. Az egy személy által bejegyzett legtöbb vers száma 61. A versek nagy száma jelzi az emlékirás gesztusának népszerű voltát, a bejegyzők rendelkezésére repertoár gazdagságát, a bejegyzések érzelmi és gondolati világának árnyalt voltát.⁹²

7. A mezősámsondi Nagy Rozália tanárnő 1947-ben született, 1964-ben nyitott füzetét, a líceumi tanulmányai kezdetén, Erdőszentgyörgyön. A füzetet Vörösmarty Mihály idézet indítja. Petőfi Sándor, Ady Endre, Kölcsey Ferenc, Mihai Eminescu is emlékvésszerző. Csúpan az iskolás években írt emléket. A verseket emlékezetből idézte fel, az elfelejtett szövegrészeket maga pótolta. A versek mellé rózsát és nefelejcsot rajzolt,

⁸⁸ Székely Tünde: „Gondolj néha rám is”. *Esetelemzés*. 2003. KJNT Archívuma, jelzet: 1087/03.

⁸⁹ Bondár Anita: *Emlékvéses. Esetelemzés*. 2003. KJNT Archívuma, jelzet: 1106/03.

⁹⁰ Bencze Ildikó: *Az emlékvésírás divatjának változása. Esetelemzés*. 2003. KJNT Archívuma, jelzet: 1107/03.

⁹¹ Bálint-Benczédi Réka: *Egy emlékvéses füzet elemzése. Esetelemzés*. 2003. KJNT Archívuma, jelzet: 1171/03.

⁹² Miklós Réka: „Emlék, hogy emlékezz”. *Egy emlékvéses füzet elemzése*. 2003. KJNT Archívuma, jelzet: 1170/03.

mert ezek könnyebben voltak ábrázolhatók, s mert kedvenc virágai voltak. A verseket később is szépnek tartotta; osztálytársait a füzetében jegyzett versek alapján is számon tartotta. A füzetében több oldalt maga illusztrált. 18-an jegyeztek, 17 lány és egy fiú. Egy-egy személy többször elkérte a füzetet, Tar Emma nyolcszor, Nagy Katalin ötször jegyzett. A füzetben szerepel titok. A társas lapon többen megörökítették nevüket, mint ahányan jegyeztek a füzetbe. A füzet utolsó lapjain eluralkodik a tréfás hangulat. Nagy Rozália vigyáz a füzetére, olykor-olykor fellapozza. Csupán gyermekének engedte meg, hogy átlapozza.⁹³

1. A fent bemutatott versek alkalmi versek. A bejegyzők az autonóm költőktől eltérően – akik a maguk érzéseit és gondolatait ültetik versbe – hol hagyományos repertoárból válogatnak, másolnak (emlékversek), hol pedig egy közelgő eseményre fogalmaznak új verset (locsolóvers, vőfélyvers). A vers megalkotása különböző természetű, a nyomtatott vagy kéziratos költészet vagy az emlékezet által tárolt hagyományokat vesz igénybe (tematika, kulcsszó, szövegformula, versforma, prozódia). A versíró olykor értelmiségi munkát végez (tanító, lelkész), gyakrabban azonban amatőr, autodidakta író, aki környezeté számára alkotja meg a szükséges alkalmi verset. A versmondás sokszor felkérésre történik, születése általában egy közelgő eseménnyel (pl. lakodalom, anyák napja stb.) van kapcsolatban. A vers előállítását különböző formában honorálják. Élete folyamán mindenki tanul és a használ – mond és hallgat – verseket (gyermekmondóka, ima, időjárási regula, újabb verses reklám).

2. Az alkalmi versek szertartásos keretben, rituális koherenciában kerülnek előállításra és előadásra. Egyes esetekben a verset felolvassák (vőfélyvers), máskor emlékezetből mondják (locsolóvers), máskor pedig írják (füzetbe, papírlapra, falra, tojásra, tárgyra), postázzák (levélben (mailben, SMS-ben) vagy sokszorosító technikával állítják elő és szétosztják.⁹⁴ A verset színpadon (templom, iskola), egy esemény keretében (születésnap, keresztelő), házról házra járva kell előadni. A verset idős, felnőtt vagy fiatal férfi vagy nő, vagy gyermek adja elő. A verset legtöbbször egy személy adja elő, vannak azonban olyan helyzetek is, amikor csoportosan szavalják. A hallgatóság fennhangon értékeli a verset és az előadását. Az elismerés csupán az előadót illeti, nem a vers alkotóját.

A locsolóverset a húsvét második napján a házba bekopogó gyermekek és fiúk mondják el, „ajtó megett állva”, a vőfélyverset pedig a násznép elé kiálló vőfély adja elő. A halottbúcsúztató vers a temetőben, a sírgödör fölött hangzik el, a a konfirmált fiatalok egyike a szószék mellé állva versben köszöni meg a felkészítő lelkész munkáját.

3. A vers megírása és előadása mellett a vers tárolása is sajátosan történhet, bizonyos tárgyi-, szöveg-, biográfiai kontextusban. Része lehet egy tárgypopulációnak (lakberendezési tárgyak), egy szövegegyüttesnek (textuális koherencia, életmű, gyűjteményes, verses füzet, archívum).

⁹³ Szikszai R. Katalin: *Emlékversek*. 2003. KJNT Archívuma, jelzet: 1169/03.

⁹⁴ Balázs Géza a finalizálás technikája alapján beszél stencil- és xerox-folklórról (Balázs G. 2011: 15).

A hely egysége: a környezet hangjai

Tematika: a környezet hangjainak receptálása és érzékelése.

Terminológia: a hely egysége, belehallás.

Ebben a fejezetben két gondolatot fogalmazunk meg.

Elsőként a harangok szavát említjük, amely a vallásos gyakorlatokra (templomi szertartás kezdete, imamondás ideje) mozgósított, hírül adta a halálesetet és annak részleteit (az elhunyt neve, életkora), a veszélyt (tűzvész, ellenség támadása). A felszentelt harangot a viharfelhők gyülekezése idején is húzták.⁹⁵ A gyarak dudája a műszak kezdetét és végét adta tudtul, de általában egy egész település vagy régió számára az időjelzés eszközének számított (Bartha 1992: E. 47). Hasonló szerepet öltött magára a menetrend szerint közlekedő vonat zakatolása.

Háborús időben a sziréna hangja légvédelmi figyelmeztetés volt.

Olvasmány

Az udvarhelyszéki Kápolnásfalu harangozási szokásait összefoglaló tanulmányból a következő leírást idézzük.

„Az élehangú csengetést a falu legtávolabbi szegében is meghallják, de rendszeren nem számolják a csengetés verseit, ezért csak a haláleset tényéről értesülnek. A csengetést követő »szaggatásból« viszont már könnyen megállapíthatja bárki a halott nemét is [...]. A szaggatás a három nagyobb harang meghatározott rendben történő megszólaltatása. Férfi halála esetén a következőképpen szaggatnak. Először hozzávetőleg 2 percig a nagyharangot szólaltatják meg önmagában, azután ugyanennyi ideig a középsővel harangoznak, majd ismét a nagyharangot húzzák. Ezt követi a harangok »összehúzása«, ami azt jelenti, hogy mindhárom haranggal egyszerre harangoznak. [...] Felnőtt ember halálakor a harmadik harang önmagában sosem szól. – Ha felnőtt nő a halott, akkor a középső haranggal kezdik a szaggatást, a naggyal folytatják, majd ismét a középsővel harangoznak. Végül – ugyanúgy, mint a férfiaknál – az összehúzás következik. A 7-8 éven aluli gyermekek halála esetén nem csengetnek, hanem rögtön a szaggatással kezdik a harangozást. Ha fiúcska a halott, a szaggatást a középső haranggal kezdik és a harmadikkal folytatják. Újból megszólaltatják a középsőt, végül e kettőt összehúzzák. Leányka halálakor viszont megfordul a sorrend: harmadik – második – harmadik harang, majd ez esetben is e kettő összehúzása következik. A gyermeknek való szaggatáskor tehát nem szólal meg a nagyharang.” (Ulmann 1980: 133.)

A természet hangjaihoz (dörgés, szél, eső), az állatok és a madarak hangjához kulturális jelentések tapadtak. A nyelvészet *belehallás*nak nevezi ezt a jelenséget. A hangutánzással, a hangutánzó szavakkal szemben „környezetünk hangjelenségeit ilyenkor a már meglévő, értelmes szavaink segítségével, vagy ezeknek értelmes kapcsolataival érzékel-tjük; a külvilág hangjaiból értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat vélünk kihallani, másképpen szólva: értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat értünk beléjük” (Rácz 1989: 426).

⁹⁵ A harangoknak a vallásban életben betöltött szerepét minden vallásantropológiai munka említi. Itt két szakirodalmi tételt hivatkozunk: Ulmann 1980, Bartha E. 1992: 46–52.

A harangokról, a harangok szaváról az etnológia gazdag szöveganyagot (mondákat, mondókákat) tárol (Voigt 1995, Lukács 2001). A belehallás másik nagy területe a járművek (vonat, szekér), az állatok és a madarak hangjának értelmezése.⁹⁶

A belső beszéd formái

Tematika: a belső beszéd formái: az imádkozás, a káromkodás, a rá gondolás.

Terminológia: belső beszéd.

A belső (egocentrikus) beszéd Lev Sz. Vigotszkij *Gondolkodás és beszéd* (1967) című könyvében tűnik fel. Olyan individuális beszédtevékenység, amelynek funkciói a gondolkodás, a helyzetértelmezés (elrendezés) és az önszabályozás.

Az imádkozás • Az imádkozás gyakran némán, máskor mormolva történik. Egy aranyosszéki asszony mondta a temetőlátogatásról beszélve: *Imádkozunk magunkba a halottainkért. A Jóistentől megnyugvást kérünk.* (Kiss Albertné Nagy Irén, sz. 1919, Felvinc; közli Keszeg 2004a II.: 60)

Káromkodás • A káromkodás gyakran kimondatlanul történik.

A rá gondolás / elgondolás • A belső beszéd formája a bizonyos tartalmak fölötti elidőzés. *Gondolok rád* – mondjuk közeli ismerősünknek, amikor valamilyen megpróbáltatás előtt áll, orvoshoz, interjúra megy, vizsgára készül. Vagy éppenséggel az ismerősünk kér arra, hogy gondoljunk rá. Ebben az esetben a rá gondolás a szó-, pontosabban a gondolatmágiát használja. A halottakra gondolás a nyugalalmukat igyekszik biztosítani. *Arra is gondolunk, aki ott nyugszik, s nincsen már senkije, hogy szerencsétlent a Jóisten nyugtassa meg* – mondta a felvinci Kiss Albertné Nagy Irén (1919) (közli Keszeg 2004a II.: 61). A biografikus–autobiografikus beszédben szintén gyakran visszatérő szófordulat, a megmásíthatatlan sorsesemények ellen lázadva: *Elgondoltam, mennyire más lett volna az életünk, ha nem árván nőünk fel.*

Olvasmány

1. A történet narrátora serdülő fiú. Édesapját egy tiltakozás miatt hirtelen elviszik a Duna-csatornához. A nagyapa párttitkár, akit fia félrelépése miatt leváltanak. Zsidó menyét hibáztatja azzal, hogy fiukat rossz útra térítette. A nagyapa fényűző, de rideg környezetben, a felső kaszt kapcsolathálójában él. A kislány és az édesanyja marginalizált, szerény életterüket a korrump hatalom mindegyre durván megsérti.

A nagyapa és az unoka évente két alkalommal találkozik, szertartásos körülmények között, a nagyapa név- és születésnapján. A nagyapa kisajátítja a beszédesemény alakítását. Az együttlétek feszült hangulatban telnek, a nagyapa és az unoka világa között mediáló beszélgetések hiányoznak. Elhallgatják, titkolják egymás elöl a véleményüket, érzelmeiket. A belső beszéd a két személy külön világát építi és védelmezi, valamint felételezéseket fogalmaz meg a másik személyről és annak világáról.

Amikor a nagyapa váratlanul találkozást kezdeményez, a gyerek nem tudja azonosítani a nagyapa szándékát. „Akkor arra gondoltam, hogy mégiscsak meg kellene kérdezni a nagyapámtól, hogy hova megyünk, de mielőtt megszólalhattam volna, nagyapám felém fordult, a fejét csóválta, úgy mondta, hogy rossz rám nézni,

⁹⁶ Összefoglalja: Rácz 1989–1991. A békák hangjáról: Herman 1891: 326–330.

annyira meg vagyok ijedve. És nem érti, hogy mért félek tőle annyira, én meg mondani akartam, hogy nem félek egyáltalán, csak még mindig fáj a lábam a futástól, meg fázom is így tornaruhában, de még nem is szólaltam meg, nagyapám már rám mordult, hogy ne aggódjak már annyit, becsületszavát adja, hogy kicsengetésre vissza fogunk érní, de előtte mutatni akar nekem valamit, az apámnak is megmutatta annak idején, nyugodjak már meg, ne féljek már annyira, nem akar nekem semmi rosszat, én meg erre se mondtam semmit, csak néztem, mert annyira meg voltam lepődve, mert nagyapám eddig sose szokta emlegetni apámat, soha, egyszer se, és senki másnak se tűrte el, hogy előtte emlegesse apát, úgy csinált, mintha nem is lett volna neki fia egyáltalán, annyira haragudott azért, mert apa bemocskolta a nevünket, szégyent hozott rá és az egész családra, amikor aláírta azt a petíciót. [...] De szólni azért nem szóltam semmit, ahogy mentünk tovább, az jutott eszembe, hogy mégiscsak mondani kéne már valamit, mert az mégse lehet, hogy csak ülök, és nem szólok egész úton egy árva szót se, az jutott eszembe, hogy legalább azt meg kéne érdeklődjem, hogy nagymamám hogy van, nem javult-e valamit az állapota, de ha ezt nem, akkor azt mégiscsak meg kéne kérdezzem, hogy mi az, amit nagyapám meg akar mutatni, és hogy külön eljött utánam ezzel a furgonnal, és már azon gondolkoztam, hogy is kéne akkor feltegyem ezt a kérdést, de akkor nagyapám egyszer csak megszólalt, nem nézett rám, de a szája sarkán láttam, hogy mosolyog, azt mondta, hogy nagyon örül, hogy nem kíváncsiskodok, hanem szépen felnőttesen várok. [...] Úgyhogy akkor megint nem mondtam semmit, csak bólintottam egyet, aztán újra kinéztem az ablakon.” (Dragomán György: *A fehér király*. Magvető, Budapest, 2005: 269–271.)

A fenti történetben a belső beszéd egy aszimmetrikus viszony tartozéka. Az életkor és a társadalmi státus tekintetében fölünyes helyzetben lévő nagyapa maga szervezi meg a beszédhelyzetet és dominálja a beszéd-eseményt. A gyerek, s az édesanyjával együtt marginális helyzetbe került unoka fegyelmelzetten elfogadja és elviseli a nagyapai fölünyt. Miközben hallgat, magában folyamatosan kérdéseket tesz fel, válaszol, megjegyzéseket fűz a nagyapa által elmondottakhoz.

2. Szintén regény alapján rekonstruáljuk az alábbi helyzetet. A példák Tompa Andrea *Omerta. Hallgatások könyve* című regényéből származnak (Jelenkor, Budapest, 2017).

A hóstáti (Koloszvár) Butyka családból származó két nő anyjától öröklí a belső beszéd készségét.

Rózsika szorosan felzárkózik a római katolikus valláshoz, apáca, a Rózsafüzér Társulat tagja. 1949 után koholt vád alapján, államellenes szervezkedés vádjával zárják börtönbe. Esetében a belső beszéd a szakrális kommunikáció formája és technikája. Megtanult beszélgetés nélkül élni. Kerüli az embereket, ha együtt van valakivel, szívesen hallgat. Az is zavarja, ha spontánul belső monológba kezd. A szerzetben sajátította el a szóböjtöt. „Estére sem tudok megcsendesedni, hogy az ima szóljon bennem. Mind beszélgetek magamban. Kéne tartsak szóböjtöt. Régen Anyánk, Jusztna nővér tartott velünk. [...] Böjt. A böjt, az ima és a jó cselekedet. [...] Ez a penitenciám.” Mindegyre imába fog. Neheztel magára, ha saját szavaival fogalmazza meg mondanivalóját. „Megint csak a saját szavaimmal imádkozok, összevisza, saját szavakkal handabandálok. Pedig az én szent Anyaszentegyházam megtanított engem az úr szent ígéire s titkára, a kötött imákban, s mostan én eldobom azokat, mert a magamét jobbnak hiszem!”

Rózsika verbális viselkedése általában jellemzi a vallásos ember kommunikációját.

Teljesen ellentétes a leánytestvér, a földművelésnél, piacolásnál megállapodott Annuska. Beszél a halott édesanyjával, a macskával, a lóval, s miközben a piaci portékát készíti elő, szavakkal illeti a murkot is. Rózsika számára a belső beszéd a magára hagyott, a felnőttek között magányosan élő gyerek, majd nagylány kompenzációs gyakorlata. Gyakran azokat a tetteit, gondolatait és bizonytalankodásait verbalizálja, amelyekért környezetében megrovást kapna, amelyekért szégyenkeznie kellene. „Alig tudok csendben maradni. Úgy szeretném elmondani valakinek. De kinek mondjam? Mondjam Pujunak [lő], az úgy tud hallgatni. Megyek, úgyis meg kell pucoljam, le is kell járassam, mert nem volt kint szegény már harmadik napja. Egész este mosok aztán. Mosok, aztán megpucolom Pirosat, Pujut. Megmondom neki. Én már tudom, hogy az ember, mikor neki annyi a bánat, kell beszéljen. Kell mondja ki szavakkal valakinek. Mindegy, kinek, csak mondja ki. Én még egy fakanálnak is tudom mondani. Én mindig látom, akinek van állata, az beszél hozzá. Jobb, mint a semmi. Az állat az egy élő valami. Van, amelyik olyan okosan tud nézni a szemivel. Hát Puju nem tud, de van, amelyik tud. Mondom neki a fülibe:

– Fiam, ide figyelj. Most akkora baj ért minket, hogy akkora, mint mikor meghalt édesanya. Csak akkor kicsi voltam, s nem tudtam semmit. Csak láttam, hogy nem jön többet édesanya. De most Rózsika nem jön. Rózsika be lett víve a milíciára. Biztos valami hibát csinált. Nem viszik be csak úgy semmiért az embert. Csak nehogy verjék szegényt. Szegény sánta leánka, s akkor még verik. Mit tudjunk mi csinálni, mi? Lehet, az ima. Hát nem tudom. Jó az, mert legalább beszél az ember. Ide figyelj, te Puju, drága. Nem tudok már annyit imádkozni. Imádkoztam, s nem lett semmi. Apukáért mennyit imádkoztam.”

A hallgatás helyzetei és funkciói

Tematika: a hallgatás funkciói, jelentései, helyzetei, formái.

Terminológia: hangmaszk, csendháborítás, udvariassági elmélet, kihallgatás.

Ludwig Wittgenstein *Tractatus*ának ismeretelméleti kontextusban megfogalmazott zárótétele szerint „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” (Wittgenstein 1921/1989). Az alábbi példák más helyzetekből származnak, a mindennapi élet és kommunikáció területéről. A hallgatás ezekben az esetekben kommunikációs stratégia, amely jelentést közvetít.

A beszéddel együtt vagy ellentétben szerveződik a hallgatás stratégiája. Általában a beszélés folyamatát tagolja. Egyaránt lehet kulturális viselkedés és a társadalmi szereppel együttjáró viselkedés: a tiszteletadás, a valakire figyelés és az udvariasság, a gyász, az alávetettség, a tiltakozás, a meditáció formája. Vladimir N. Toporov értelmezése szerint a hallgatás az egyházi hagyományban hosszas fejlődés után vált a külsőleg megformált szöveg antitézisévé (Toporov 1982: 84). Susan Gal példákat sorol az alávetettek (asszonyok) szófosztottságára, az erőszakkal kihallgatottak dacos hallgatására, a hatalmat gyakorlók hallgatására (Gal 2001: 163–164). Bizonyos terekben és időszakokban a beszélés és a hallgatás érvényesítése fokozottabb ellenőrzés alatt van (templom, ravatalozó; böjti időszak).

A hallgatás mágikus funkciója • 1. „Ha Kalotaszegen valamelyik gyermek nem akar „gyarapodni”, anyja újhholdkor hallgatva egy hegy tetejére viszi beteges gyermekének ingecskéjét és azt ott hegyes fadarabbal a földhöz szegzi, azt hívén, hogy ezzel »át-döfte« a betegséget és »beleszúrta a hegybe«, vagy pedig az ingecskéjét egy fához szegzi.” (Wlislocki 1894: 324.)

2. *Néma víz, szóttalan víz.* A tolvaj megtudakolására szolgáló mezőségi tudakozódó eljáráshoz, a cseberbe nézéshez szükséges víz *néma víz*. A falu hét kútjából származó vizet szóttalanul kell összegyűjteni. A vizet gyűjtő asszony nem kérezkedik be az udvarokra, a szembejövő személyek köszönésére, kérdésére nem válaszol (Keszeg 2001a: 135). Néhány vidéken a nagypénteken merített *szóttalan vizet* gyógyításra, szépítkezésre, valamint a sonka, a szalonna tartósítására használták. A lányok szóttalanul mentek vizet gyűjteni (Tátrai Zs. 1990: 155).

3. Ipoly vidékén a vetésre készülő gazda megszenteltette a vetőmagot, tiszta ruhát öltött magára, s némán ment ki a határra. Vetés közben tilos volt elkáromkodnia magát (Tátrai Zs. 1990: 199).

A hallgatás rituális funkciója • 1. Barabás László a marosszéki farsangi alakoskodások között említi az olyan farsangi némajátékokat, amelyekben „a csúf, ijesztő farsangoknak nem volt szabad beszélniük, vagy csak elváltoztatott hangon (*hangmaszk*). Ez

a játékok titkos jellegével, a szereplők felismerésének tilalmával függött össze. A némaság viszont csak az előadókra volt érvényes, a fonóbeliek, a nézők beszélhettek, rögtönözve kérdezhették, provokálhatták stb. a maszkos alakokat vagy kötött farsangi szövegeket, rigmusokat mondhattak nekik. [...] A némajátékok rendszerint kiegészítette az ének és a tánc, amelyet szintén a fonó népe vezetett.” (Barabás L. 2009: 638.)

Csallóközben a Lucát alakító férfinak nem volt szabad megszólalnia (Tátrai Zs. 1990: 227).

2. A rituális kommunikáció a beszédhelyzet kereteit gyakran kiterjeszti a primér kommunikáció, a beszélő és a címzett közötti közötti interaktív kapcsolat határain túlra. A vőlegény- és a menyasszonybúcsúztatás, a halottsiratás hallgatóság mint másodlagos címzett jelenlétében történik. Az udvaron, az ablak alatt lezajló kántálás, névnapköszöntés a szomszédok figyelmére is számot tart.

A kántálással kapcsolatos gyergyótölgyesi közlés szerint: *Kimentünk abban a nagy hidegben, nem fáztunk, hogy halljuk azokat a gyönyörű szép énekeket. A szomszédba volt két János, s hallgattuk, milyen szépen ment az éjszaka csendjében az a gyönyörű szép ének.*⁹⁷

16. A lakodalom „hallgatói”: a báméskodók
(Detrehemtelep, 2004, Keszeg Vilmos felvétele)

⁹⁷ László Erzsébet gyergyótölgyesi 75 éves adatközlő vallomása. Dósa Erika kézírata, KJNT Archívuma, jelzet: 107.

A hallgatás mint társadalmi kommunikáció • Narratológiai szempontból a ki-mondás, az elhallgatás és az eltorzítás különböző helyzetekben alkalmazott kommunikációs stratégia.⁹⁸ A hallgatás a kommunikációban a társadalmi hierarchia közötti szintek átjárásának és tiszteletben tartásának, a tisztelet kifejezésének stratégiája. Formái a figyelmes meghallgatás, a tisztelettudó vagy kénytelen (el)hallgatás.

1. A törvények, a helyi közösségek együttélési szabályzatai kötelezővé tették a csend bizonyos időintervallumok közötti őrzését. A normasértést a *csendháborítás* kategóriájába sorolták. Csikkozmáson az 1600-as években hozták az alábbi rendeletet: „Szent János es-tin való virrasztáson (való táncolás) semmiképpen meg nem engedtetik (sub poena flor. 1) (:éppen éjfélig, annál inkább hajnalig vagy virradatig, hanem késő vacsora ideig, mikor ember le szokott nyugonni ágyába, az is tisztességesen; egyébaránt a büntetése flor. 1.)”⁹⁹

2. Pap Andrea a hallgatást Geoffrey N. Leech udvariassági elméletének maximái, univerzáléi közé illeszti [a tapintat (Tact), az együttérzés (Sympathy), a nagylelkűség (Generosity), a megerősítés (Approbation), az együttérzés (Approbation), a fatikus maxi-ma (Phatic maxim)] (Leech 1983, bemutatja Pap A. 2011).

A példát a kulturális antropológia irodalmából idézzük. A bevándorlók szerint a svédek barátságatlanok, nincs érzésük, sem véleményük. Valójában azonban a svédek éle-sen elhatárolják a nyilvános és a privát szférát, másként viselkednek a munkahelyükön és másként családi körben. Idegenek előtt tilos kimutatniuk az érzelmeiket, a véleménye-ket, ugyanakkor idegennek tilos ellentmondani. Ezért idegenek jelenlétében a svédek fe-gyelmezetten, udvariasan, tapintatosan hallgatnak; vállalva azt, hogy a hallgatásuk félre-érthető (Daun 1988).

3. Gárdonyi Géza novellájában a tanító a maga társadalmi helyzetét magyarázza az urasághoz érkező vendégnek.

„Kisasszony – mondtam –, kegyed végignézett rajtam. Ez nem a kíváncsiság jele, hanem a megvetése. Kegyed int a kezével, hogy nem az. A női gyöngédségnek magától való mozdulata ez. Más jelentősége nincsen. Bocsásson meg, hogy ilyen őszintén beszél-ek. Városon ez nem szokás, de falun rendjénvaló. Kegyed bizonyonnyal más társasághoz és más kifejezésekhez van szokva. De én csak fakó falusi tanító vagyok, s így távol a város-tól engem is befogadnak az urak a társaságukba. Kérek kegyedtől is türelmet irántam. Mi lenne belőlünk itt falun, ha egyik ember a másikat nem szívlelné? Mindegyikünk tudja, hogy a másik mennyit ér, de azért úgy becsüljük egymást, mintha az értékünk egyforma volna. Én például sohase felejttem el, hogy minden társaságban én vagyok a legkisebb. En-gem illet az asztalnál is az utolsó hely, s a beszélgetők között a hallgatás.

Megenyhült arccal nézett reám, és a kezét nyújtotta, mintha mondta volna: Fogadja részvéte-met.”¹⁰⁰

⁹⁸ Kifejtve: Keszeg 2011a: 63–65.

⁹⁹ A csendháborítással kapcsolatos rendelkezések összefoglalása: Keszeg 2018: 64, a kötelező csend rituális megszé-geése: Keszeg 2007c: 163–167.

¹⁰⁰ Gárdonyi Géza *Boriska* című novellája (forrás: <http://mek.oszk.hu/00600/00657/html/02.htm#cim29>).

4. A halottról jót vagy semmit – írja elő a beszélés népi etikettje. A temetés rítusának diskurzusa tapintatosan kerüli az elhunyt életének előnytelen eseményeit. A mindennapi és az ünnepi kommunikációban valami elhallgatása gyakrabban is „terítékre kerül”, hol átmenetileg, egy adott szituációban, hol végérvényesen. Célja egy személy imázsának (homlokzatának) megalkotása, egy helyzet, egy kommunikációs helyzet egyensúlyának garantálása. Egy információ megőrzése, elhallgatása szolidarizálás a titok főszereplőjével és ismerőivel, marginalizálja vagy megóvja a titoktól elzárt személyeket.¹⁰¹

17. *Ne szólj szám, nem fáj fejem!*
Ismeretlen személy
 (1999, Keszeg Vilmos felvétele)

5. Itt említjük meg a *kihallgatás* beszédhelyzetét. Amennyiben a beszélő számol a kihallgató létezésével, ez utóbbi az *ismert kihallgató* (az előző példák, a hangzó média beszélgetőműsorai). Amennyiben a beszélő nem ismeri a kihallgatót, vagy nincs tudomása létezéséről, a kihallgató *ismeretlen kihallgató* (Clark–Carlson 1997: 135). Az utóbbi esetben a kihallgatás az erőszakos információszerzés (pl. a Szekuritáté ügynökei, a besúgók) stratégiája.

¹⁰¹ Az elmondás és az elhallgatás stratégiáját narratológiai területen érvényesíti Keszeg 2011a: 63–64. A felhasznált irodalom: Griffin 2001: 65–71, Zempléni 2003, Nikolov [1987].

A hallgatóság mint tudakozódás • A tudakozódás egyik formája a környezet hangjainak figyelése. András napján a lányok megütögették a disznóól oldalát, ahányat röffent az állat, a lánynak annyi évet kellett várnia a kérőre. A zempléni falvakban az anyadisznó röffenése megözevgyült kérőt, a malac hangja pedig legényembert jelzett (Tátrai Zs. 1990: 210). A mezősegi lányok szilveszter éjszakáján bírták röffögésre a disznót. Ugyanezen az éjjelen, éjfélkor meghallgatták az első kutyaugatást, hogy megtudják, milyen irányból érkezik a kérő (Keszeg 1997: 56).

Gesztusok a kommunikációban

Tematika: a gesztusok kutatásának kezdetei; gesztuskommunikáció a népdaléneklés, a mesemondás, a halottsiratás eseményében; mágikus funkciójú gesztusok a hiedelmekben; gesztusok a rítusokban; szociális jelentésű gesztusok.

Terminológia: testtechnika, gesztuskommunikáció, önkéntelen és akaratos gesztusok; pánkulturális és kultúrához kötött gesztusok; illusztrátorok és emblémák; a mesemondás dramaturgiája.

A magyar néprajzi irodalomban a kutatás kezdeteit jelenti Szendrey Ákos 1937-ben közölt, a „társadalmi érintkezés formáit” áttekintő, korábban már említett tanulmánya. A bemutatott népi etikett szabályai között szerepelnek olyan gesztusok, mint a kalapemelés, a kézfogás, az ülés (Szendrey Á. 1937).

Olvasmány

A férfi a kalap megemelésével köszön. A csók mindössze búcsúzáskor (hadseregbe vonulás) volt szokásban. A bemutatkozás ismeretlen volt. A kézfogás szabályai a következők. „Szatmárban az asszonynép egymással nem fog kezet, házas ember nem foghat kezet asszonnyal, lánnyal, csak férfival, legyen az bár csak 14 éves fiú is. A legény a falubeli lányokkal kezet fog, előre köszön ugyan, de ha meg akar állni beszélgetni, ő nyújtja kezét a lánynak. Ha az utcán találkozik az asszonnyal és lánnyal, a lánnyal kezet foghat, de az asszonnyal nem. Az asszonyt már megszólnák ezért. Ha azonban a legény idegen falubeli házba megy be, vagy a maga falujában olyan házba, ahol eddig még nem járt, eleinte jövet is, menet is kezet fog mindenkivel, tehát az asszonyokkal is; éppen a kézfogás fejezi ki érdektelenségét az asszonyokkal szemben. Ezzel szemben a kézfogással fejezi ki a legény jelképesen érzelmét a lány iránt, hogy a legényesti látogatás alkalmával elbúcsúzáskor mindenkivel kezet fog, csak a leánnyal nem.” (Szendrey Á. 1937: 375–376.)

A szerző összefoglalásából több kuriózumot is kiemelhetünk. A kopogás általában nem szokásos, mert „a kopogtatásra felelt »szabad, lehet« szót a gonosz is magára vehetné s a látogatóval együtt ő is belépne.” (Szendrey Á. 1937: 380.) A házba lépve a vendég „leveszi a kalapját, a gazda vagy a felesége azzal fejezik ki a szíveslátást, hogy feltételetik fejére a kalapot, ha pedig vonakodik, a gazda erővel teszi fel a fejére. A szívesen látott vendéget leültetik, előbb azonban a gazdaasszony letörli a széket a kötényével, az öregebb meg is fújja. Ha azonban a gazda egyedül van a szobában, ő nem törli le a széket; igen megszólnák érte, hogy beártja magát az asszonyi munkába. [...] Általános szokás, hogy a vendégnek le kell ülnie, ha csak egy pillanatra is, hogy el ne vigye a háznép, de különösen a gyermek nyugalmát, álmát. A leüléssel a vendég bekapcsolódott a háziak életébe, s rendszeren ételközösséget is kötnek vele, valamivel megkínálják. A borsodi palócnál, ha valamelyik szomszédasszony vagy eladó lány látogat a házhoz, rendszeren kenyérrel kínálják, a háziasszony viszi oda a kenyeret és a kést. A megkínált szabadkodik ugyan, ezt megkívánja az illem, de végül mégis elfogadja, mert az el nem fogadás sértés lenne a háziasszonyra, a szabadkozás nélküli elfogadás pedig népi udvariassági ténykedés.” (Szendrey 1937: 380.)

Fél Edit osztrák kutatók eredményeit figyelembe véve, Marcel Mauss terminológiáját alkalmazva beszél a viselethez tartozó testhasználati formákról, a testtechnikákról. A megfigyelések a sokszoknyás népviseletnek városiasra cserélése időszakában feltűnővé vált új testtartásra, -használatra vonatkoznak. A kutatás azt bizonyította, hogy a viseletváltás következtében megváltoztak az állás, a járás és az ülés testtechnikái (Fél 1952).

18.

19.

18. *Matyós állás: csípőre tett
kezek (Fél 1952: 412)*

19. *Városias állás:
zsebbe bujtatott kezek
(Fél 1952: 412)*

20.

21.

20. *Matyós kéztartás
(Fél 1952: 414)*

21. *Városias kéztartás
(Fél 1952: 414)*

22.

23.

22. *Matyós ülés mód
fesztes felsőtesttel
(Fél 1952: 415)*

23. *Városias ülés mód
laza felsőtesttel
(Fél 1952: 415)*

A gesztuskommunikáció kutatásának megalapozására Hoppál Mihály vállalkozott. Definícióként idézi Jurgen Ruesch és Weldon Kees következő meghatározását: „azokat a mozdulatokat nevezzük gesztusoknak, amelyeket kizárólag kommunikációra használunk, ezek többnyire szimbolikus mozdulatok, amelyek önmagukban általában nem szolgálnak közvetlen testi szükségletet” (Ruesch–Kees 1956: 37, idézi Hoppál 1972: 75). Kiegészítésképpen emeljük ki Edmund Carpanter szellemes megjegyzését is, amely szerint gesztusok nélkül a kommunikációs szándékok „még akkor is elmondatlanok maradnak, ha már mindent elmondtunk róluk, amit szavakkal elmondani lehet” (Carpanter 1966: 170, idézi Hoppál 1972: 75).

A kutatás előfutárai között említi Fél Edit munkáját (1941), Szendrey Ákos tanulmányát „a társadalmi érintkezés formáiról” (1937), Palotay Gertrúdnak a ruhaviselet és testtartás kapcsolatáról (1948), ugyanerről a témáról Fél Edit tanulmányát (Fél 1952), Sándor István összefoglalását a népmesemondást kísérő gesztusokról (Sándor 1964) (Hoppál 1972: 74). Hoppál Mihály korábban az igézés hiedelemkörének megszerkesztésekor vette figyelembe a hiedelem funkciót betöltő gesztusokat (Hoppál 1970b).

A gesztuskommunikáció egyik alapvető megállapítása szerint a gesztusok nem önmagukban, hanem összefüggő testmozgásba illeszkednek (Hayes 1964: 159).

A gesztusok csoportjai: önkéntelen (fintor, összerezenés) és akaratlagos (nyelv kiöltése) gesztusok; velünk született (pánkulturális) (nevetés, sírás) és tanult (kulturához kötött) (az igen és a nem intése, a csók módja) gesztusok; illusztrátorok (beszédet kísérő gesztusok) és emblémák, önálló gesztusok (fügemutatás) (Hoppál 1972: 76–77).

A testbeszéd alkalmazásának jellegzetes alkalmi a szégyen és a megalázottság, a büszkeség, a dacos kiállás, a harag, a tisztelet, a szeretet stb.

Az alábbiakban a beszédet kísérő gesztusokat gyűjtjük össze.

A **népdaléneklést** leggyakrabban a dal ritmusát követő mozdulatok követik. Ezek leggyakrabban a kéz, a láb és a fej mozdulatai. Alkalmazásuk egyénenként erősen eltérő lehet.

Olvasmány

Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című regényében a következőképpen örökítette meg az énekeseknek az énekkel való azonosulását: „A nótát Kutas Feri kezdi, István öcsém folytatja harmonikaszóval. Gyümölcsoltóban nagybögös hajlamok lakoznak; a laskanyújtót a két ujján brummogtatja. Gergely öcsém karmesteri mozdulatokkal vezényel, Jóska pedig csak a kanyarokban ereszti ki a hangját, ott hallás híján rendszerint lemarad, s a következő dallamkanyarban várakozva újra próbálkozik. Két szeme ragyog az örömtől, hogy ilyen szépen összeterelt minket az alkalom. Mikor egészen belegabalyodik a folyamatosan, lélegzetvételnélkül felbuzogó dallamokba, elereszti a karját, és mélázva tekint körül. Rendre mindnyájan elszakadunk tőle; nagy messzeségekbe távolodunk az ének árjain. Az ismeretlen és ismerős múltba szállunk le, ezerkilencszáz és tizennégybe, mikor a jó isten lenézett a földre, mikor Doberdónál a világháborútól az ágyúk berekedtek, és nem volt, aki a sebünket bekösse. Mikor anyám, anyám, kedves édesanyám a civil gúnyát bugyorba kötötte, ládafiába rejtette; mikor megüzentük neki, hogy nehéz a rézagyú, felszántja a földet, s ne várjon haza a harctérről: sírunkra nem borul senki.

Hallgatja Jóska öcsém a harsány danolást. A szájmozgásunkat, dacos, öklelő fejfelvetésünket figyelve motyog hangtalan, s nem érti: mi fajta varázslat kerített bennünket hatalmába.

Mert vonatok vagyunk, melyeknek az eleje fel van virágozva; zakatolunk be az állomásra, aztán a halálba és a szerelembe. [...]

A csillagokat biztatjuk, hogy ragyogjanak, szépen ragyogjanak! Ragyogjanak és utat mutassanak, mert a házunkat és kedvesünket keressük! Keressük, de nem találjuk. Rámás csizmát szeretnénk viselni, és

elszegődünk Tarnócára bojtárnak. Nem tudom, merre van Tarnóca. Apám sem tudja. Ezért inkább Targoncára szegődik, arról tudja legalább, micsoda. Azután hogy véget ér a bojtárkodás, kiteszük a holttestet az udvarra. Fölnézünk az égre, és fürdük a holdvilág, és felleg borul az erdőre, és eszünkbe jut, hogy legények is voltunk, és azóta is csipkés a szőlő levele. Kopogós a csizmánk, és magasan repül a daru, és alatt a Nyárad vize még mindig zavaros, mi több: a fűzfa is szomorú, és bánatában télen, nyáron ki van virágozva. [...]

Fúj a szél, és Kutas Feri belekapaszkodik a pohárba. Két kézzel fogja. Gergely két kézzel veri a padlót, csordultig a kedve. István öcsém belekapaszkodik a hangszerbe. Tamás Feri a feleségébe, a gyermekek az ágyterítőbe. Ők is énekelnek. Fejükét a varrottas párnákba fúrják, s éles, vadonatúj hangon kiáltják világgá, hogy esik az eső, ázik a heveder.

Már a tárgyak is hozzánk igazodnak. Cseng a pohár, a kancsó, rezege a lámpa, dobban a padló, kopognak az öreg széklábak. Száll a gőz, verejtékezik az ablak, hátunkon is lucskosodik az ing, odakint szaporodik a hó s tüdőnkön a fekete nikotin. [...]

- Ombuzon tanultam egy nótát...
- Ezt Keszüben hallottam.
- Csíkban ezt így éneklük!
- Kalotaszegen és Brassóban...
- Biharban!
- Alvincen és Felvincen...

Mi hamarabb kifogyunk az árnyékvilágból, mint a nótakészletünk, ez a száraz helyen épített fegyvertár. Kikiröppenünk szentet fejteni a Zsil-völgyébe; vagy szolgálni, szakmát tanulni, feleséget hozni. Ha semmije sincs is a lánynak: csokornyai, ősi dallamával minden házban örömmel fogadják. »Üljön, énekeljen még!« Hozzuk a dalt az erdőből. Szamosújvár közeléből, egy-egy tűzifa közé rejtve a gyermekeknek ajándékképpen; hozzák a jég táblákkal és elvermelik meleg napokra. Kutas Feri kiváltképpen gyűjti a dalt, mint az üres patronokat, s most íme, jól fog a kalandozásban. Kitérítjük körülöttünk a teret és az időt; nyújtózkodni lehet benne. [...]

Apám énekel most. Sirályként követi anyám. Nem szemközt, hanem – mint a páros szentek – egymás mellett ülnek. Egyazon látószög rabjaiként. A szülőföldről énekelnek. »Szüleimtől, testvéreimtől, jaj, de távol estem.« Tudjuk, hogy a reggel mindannyiunkat elvisz a háztól, kit-kit a maga választotta helyre. Ők ketten itt maradnak, hogy okunk legyen mindenkor a hazatérésre. Eléneklük hát még egyszer az önéletrajzokat, a kérvényeiket, az erkölcsi igazolványaikat. Torkunkat szorongatja a két hangra írt türelem, e sajtáságos megszólalás *duett*.” (Sütő 1972: 130–133.)

Sándor István egy **mesemondó** egy előadásának fényképen is megragadott gesztuselemeit elemzi. A rászédett ördög meséjének előadásában olyan gesztusok szerepelnek, mint a törzs, a fej ingatása, a tekintet, a fogak villogtatása, a kar és a kéz mozgatása. A gesztusok „bizonyos állati, szorosabban vadállati, pusztító, emberellenes mozzanatokkal” (fej és törzs, a váll támadó mozgatása, előrelendítése, a fogak kivillantása, szikrázó tekintet) az ördög agresszivitását, a munkafolyamat (varrás) imitálásával, a fej, a törzs nyugalmi állapotával, a tekintet megnyihítésével az ember (varga) kiegyensúlyozottságát, fölényét fejezik ki. Idézzük a szerző összefoglalását: „a mesemondói alakítás különösen kiemelkedő: a két szereplő változtatott ritmikus megelevenítésével, a hangulat kicserélősédének érzékeltetésével, amint az a versenyzők közt a verseny folyamán végbemegy, majd az előadás végén a varga diadalának és az ördög letörésének szemléletes elénk állításával kerek egészé formálja a produkciót” (Sándor 1964: 542).

A szerző gondolatmenetéhez ott szándékszunk felzárkózni, ahol azt feltételezi, hogy a történetmondás paralingvisztikai nyelve sajátos kulturális viselkedés.¹⁰² „Az általa-

¹⁰² Sándor István azt a kérdést is felveti, hogy a mesemondás paralingvisztikai eszközei rokonságban lehetnek-e a színjászó gyakorlattal, a varázsló rítusokkal (Sándor 1964: 545). Leopold Schmidtet idézve tér ki a különösen a trufákban található eljárásra, amikor is a történet egy-egy epizódját csupán gesztus érzékelteti (Sándor 1964: 547). A témához még: Faragó 1974, Kovács Á. 1974. Legutóbb Raffai Judit tekintette át egy mesemondó előadásának nem verbális jeleit (Raffai: 2001).

nos paraszti mimika és gesztúra kérdései mégcsak szórványosan merültek fel a néprajzi adatgyűjtések és vizsgálatok során” – állapította meg Sándor István. 1964-ben a tanulmányát azzal a reménnyel zárta, hogy az összehasonlító vizsgálatok művelődéstörténeti háttérbe ágyazódnak. „Hogy egyetlen konkrét példára hivatkozzunk, míg magunk és Nyugat-Európa népei általában függőlegesen tartott fejünknek jobbra-balra forgatásával fejezzük ki a tagadást, azaz a tagadás jeléül »fejünket csóváljuk«, addig Délkelet-Európában az áll fellökése vagy a fej hátravetése szolgál a tagadás kifejezésére, olykor a szemhéjak lezárásával, a szemöldök felrántásával s a nyelv csettintő hangja mellett. Az utóbbi kifejező-mozdulat »nyelvhátára« is pontosan meghatározható; e határ kevéssel Nápoly fölött szeli át Olaszországot, a Balkánon Szkutari környékétől kiindulva magába foglalja Görögországon kívül Albániát, Jugoszlávia déli részét Nis magasságáig, az egész Bulgáriát a Dunáig és az európai Törökországot [...]” (Müller 1939: 100, idézi Sándor 1964: 543).

A magyar mesekutatás nem örökölt meg sem mágikus-rituális, sem drámai előadói stílust. A feljegyzések szerint a mesemondó általában ül, hallgatóságával szembe fordulva adja elő a történetet.

Néhány leírás megörökítette a **halottsiratás** testtechnikáját. A Beregi-Tiszaháton „a halottas szobában történt nagy siratás azzal fejeződik be, hogy két hozzátartozó fiatalabb nő (újabbán férfi is lehet) a siratót két oldalról megfogja, mintha támogatnák. A sirató ekkor látszólag teljesen átadja magát támogatóinak: a fejét lehorgasztja, de nem tartja mereven, hanem átveszi az őt támogatók mozdulatainak ritmusát és azok lépésére még ide-oda imbolyog, a lábát alig emelve, inkább csak csúsztatva halad előre. A koporsó utáni kivonulásakor az ajtóhoz érve ismét hangos siratásba kezd. Kezét a fejére kulcsolja, miközben imbolygó, jobbra-balra hajló mozdulatokat tesz. Így kísérik támogatói a koporsóhoz.

A koporsónál megállva, fejét előre hajtva széttárja kezeit, majd könyökeit a koporsóra helyezve ráborul a koporsóra. Vagy így marad kis megszakításokkal (amikor a búcsúztatásban szükségesnek látja, akkor mindig sirat, illetve felsír) végig a szertartás alatt, vagy támogatói kis idő múlva leültetik a számára odakészített székre. [...] A siratáson tapasztalható mozgásokat a temetési szertartáshoz kapcsolódó rituális táncnak kell tekintenünk. [...] Hogy a temetésen tapasztalható rituális tánc a korábbiakban mennyivel lehetett teljesebb, arra egy nemrégiben történt temetési siratás elmondása kapcsán lehet következtetni. Lónyán Pethő Lajosné nem sirahtatta a sógornőjét, pedig nagyon szerette volna, de a lánya nem engedte neki. Ő nem siratott, de ahogy elmondta, az öregasszonyok azért jöttek ugye, akik neki jó ismerősei voltak. [...] És amikor siratták, úgy körbe-körbe járták a koporsót. Szépen körbejárták és siratták, hogy: *Jaj, Polovics Erzs! Jaj, nyugtasson meg az ég! Nyugtasson meg a jó Isten!* És mentek szépen körbe-körbe.” (Felhősné Csiszár 1986: 131–132.)

A dévai székelyek a halottat a következő testtartásban siratták: „A közeli rokonok vagy a hozzátartozók kezüket a fejükre kulcsolva hangosan siratták a halottat” (Zsók 2004: 30).

24. Halottsiratás (Detrehemtelep, 2005, Keszeg Vilmos felvétele)

Az **imádkozás** gesztusait, tágabban a szakrális kommunikáció testtechnikáit Lovász Irén foglalta össze (Lovász 2002: 8).

Gesztusok és hiedelmek. Hoppál Mihálynak az igézés hiedelmkörében előforduló gesztusokra vonatkozó áttekintését korábban említettük már. Most a mezőszegi Detrehemtelep hiedelemrendszerének gesztus-elemeit nevezzük meg. Az illusztrátoroktól eltérően ezek a gesztusok mágikus erőt aktivizálnak. Hatásuk attól is függ, hogy ki, hogyan, hol és mikor végzi a cselekvést.

Harapás imitálása • Mikor a nyirokércsomó megduzzad, ikergyermeknek kell megharapnia. (Férfi, sz. 1932)

Korbáccsal való elűzés • Meghalt egy fiú s aztán beteg lett a léánytestvére. Halálán volt. Azt mondták az apjának, hogy vegye a korbácsot, a kapu sarkától verje kereken az udvart. – Menj e, ha má ementé, menj e, hagyj békét a lénykának. Jobban lett a léánko. (Nő, sz. 1917)

Rámutatás • A sárkányro rá ke mutatni. Me akko nem esik le, nem csiál felhőszakadást. (Férfi, sz. 1932)

Föld magara dobása • Vettek egy kapa földet, fedobták, hogy ilyen nagyra nőjjen a törőbúza. (Férfi, sz. 1920)

Kalapemelés • Miko a harang szól, megemeled a sapkádót vagy a kalapad s azt mondad: – Istenem, segíts meg. (Férfi, sz. 1932)

Keresztvetés • Van most is, aki keresztet csinál a tehényre, miko menyen fejni. (Férfi, sz. 1920) *Miko kezdik meg a kenyeret, három keresztet vetnek rájo.* (Nő, sz. 1958)

Miko megdagasszák a tésztát, keresztet csinálnok a tésztáro. (Nő, sz. 1896) Miko a sütőkemencébe béteszik a kenyereket, a sütőlapátto csinálnok egy keresztet a kemence szájáná. (Nő, sz. 1932) Vesz kilenc gyufaszállot, az egyiket meggyújtja, egyiket a másiktó gyújtja meg, mindegyikke vet keresztet a pohár felett, a leégett szenes végít belétőri a pohár vízbe. Ha meg van igézve az illető, a gyufavégek le ke szálljonak a pohár fenekire. Bevizezi az ujját, a vizes ujjával csinál három keresztet az illető homlokáro, hármot a mejjire, s hármot-hármot a két tenyerire. Itat is belölle, azután a vizet az ajtó sarkáro önti. (Nő, sz. 1951) Minden sümölcsnek ke venni három, ha sok van, elég egy is, szalmát, letörni, csak a bogja ke. Minden szál szalmával keresztet ke vetni a sümölcs felett. A szalmát össze ke kötni, s etenni, ahol éri a víz, az eszterháj alá a földbe. (Férfi, sz. 1932)

Leköpés • Miko megnézük a kicsi állotat, leköpik, hogy – Pü, pü, pü, hogy meg ne igézzem. (Nő, sz. 1931) Aki összeveri [két személy összekocantja] a fejit, köpjön le, me ha nem, meghal az anyja. (Nő, sz. 1961) A forgószél egy ördög, egy sárkány, rosszat csinál. Ha efog s nem érted magadat, hogy leköpd háromszo vagy kilencsze, imádkoza: – Istenem, segít meg, ne hagyj el! Akko má nincs ereje, eér hozzádig, megfacsar, de má nincs ereje. Ha alsza vagy nem érted magadat, megnyomorít, megöl. (férfi, sz. 1932) Mikor árpa volt a szemem, megfogták a szemhez tartozó pillákat, megköpdösték [...] (Nő, sz. 1906)

„Lehúzás” (Lehúzás imitálása) • [Sárgaság esetén] keresztet vágtak a beteg homlokára. Asszonyok álltak melléje, énekeltek és kezükkel húzták le a betegséget a beteg arcáról. (Nő, sz. 1906)

Lemosás • Miko elősszö látsz fecskét, efutsz egy folyóvízhez, háromszo mondad: – Fecskét látok, / Szeplőt hányok. S háromszo megmosdol. (Nő, sz. 1958)

Sarlós mozdulat • Mikor árpa volt a szemem, megfogták a szemhez tartozó pillákat, megköpdösték, vették a sarlót, húzták el a szem előtt s mondták: – Úgy száradj e, mind az árpo a határon. (Nő, sz. 1906)

Lépés • Miko kezdték a szövést, mondták, hogy lépjen nagyot [a háziasszony], hogy nyíljan [a nyüst]. (Nő, sz. 1932)

Szökdelés • Kakassütéskor¹⁰³ azt szokták mondani a gyermekeknek, hogy szökdeljenek, akko gyorsabban süil a kakas. (Nő, sz. 1932)

Ülés • Márciusba miko vendég jön a házhoz, mondják, hogy üljen, hogy üljen a kotló. (Nő, sz. 1928)

A **kalendáris rítusokban** gyakoriak a mágikus funkciójú gesztusok, amelyek expresszíven imitálnak egy-egy jellegzetes cselekvést. Újév, Szentgyörgy napján *rituális tisztálkodás* zajlik, vízkereszt napján a személyeket, az állatokat és a ház földjét vízzel szórták meg. Újév napján az udvarra *magot szórtak szét*, hogy bőséget hozzon a házhoz. Az év során több alkalommal (Ágota napja, nagypéntek) *sepréssel, a ház körülseprésével* távolították el az egereket, a boszorkányokat. Az Iván napi tüzet szintén háromszor *kerülték*

¹⁰³ Kukorica pattogatásakor.

meg. A kender növekedésének serkentése céljából a pünkösdi királynőt *magasba emelték*, a farsangoló legényeket pedig *ugrálásra ösztönözték*. A víz megszentelésére érkező papot *leültették*, a Borbála napján a kotyoló fiúkat *leguggoltatták*, hogy a tyúkok tojjanak, türelmesen üljenek a tojáson. Újév napján, farsang idején *megveregették* a fákat, hogy bőven teremjenek. Szintén látványos szokáselem volt *a tuskóhúzás, a gulyahajtás, Orbán szobrának megkoszorúzása vagy megdobálása*.

A rituális viselkedés gesztusainak másik csoportjába tartoznak a tabuk. Újév, Szent Péter napján munkavégzési tilalom van érvényben.¹⁰⁴

Olvasmány

Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek* című szociográfiai könyvéből a következő gesztusokat emeljük ki.

A taps: behódolás a hatalom előtt • A taps általában a kulturális-művészeti életben honosodott meg, a tisztelet, az elismerés jeleként. A tekintélyelvű társadalmi rendszer szintén igénybe vette. A szerző édesapja „az utcában elsőknek írta alá a békefelhívásokat és tiltakozásokat mindenfajta háborús mozgolódás ellen. Önkéntes munkálatokra jelentkezett. Gyűléseken vett részt, és megtanult egy olyan mozdulatot, amit egyébként sohasem gyakorolt: a tapsot.” (Sütő 1972: 122–123.)

25. Diktátor. A diktátor köszöntése.

(Forrás: <http://ovidiu-nicolaeceausescu.blogspot.com/2011?view=classic>)

Legyintó mozdulat: a sajnálkozás, a megvetés jelzése • Az apa mellett érvel, hogy mire jó a szülő: ismerősök gyermekének csemegeszlőt lehet küldeni; borral lehet megkínálni a váratlan látogatót. „Névnapod van, születésnapod; eszébe jut a cigánynak, hogy elmuzsikáljon valamit az ajtó előtt. Hányszor kellett ezért megszégyenülnünk! Bemenedültem az első szobába, anyád kiszólt, jaj, köszönjük szépen, nincs itthon az uram! Pedig ha otthon lennék, bizonyára örvendeznék a muzsikának. Ha másként alakul az életünk, a cigány egy pohár bort kaphatott volna! A nótát el sem húzta végig, hanem a közepe táján, két

¹⁰⁴ A felsorolt példák forrása: Tátrai Zs. 1990.

nyirettyúrántással befejezte. Lesújtó véleménye lehetett rólunk, amikor fejcsoválva és kurta legyintésekkel távozott. Ezek a mozdulatok az én helyzetemre vonatkoztak. Meglapul ilyenkor az ember. Mintha saját temetését nézné, olyan különös érzése támad.” (Sütő 1972: 140.)

A hatóság előtt: a megalázottság testtartása • A jegyző megaláz egy családot. Az apának a hatósághoz kell fordulnia. „Láttam egyszer a lánynak az apját; a jegyző úr valamiféle erkölcsi bizonyítványt állított ki neki, megfelelő taksa ellenében. Egyik kezében a kalapja, másikkban az igazolása, miszerint erkölcsi és honpolgári viselkedése és gondolkodása feddhetetlen. »Köszönöm, jegyző úr« – mondotta fejét megbiccentve, nyakát – félfordulatos csavarintással – kissé előrenyújtva. Olyasféle mozdulat ez, mint mikor a sok és fölös nyeléstől – reszelős és keserű dolgok lenyelésétől – az embernek kikopik és fennakad az ádámcsutkája. De ettől is csöndes marad és jómagaviseletű.” (Sütő 1972: 91–92.)

